

MINISTRY OF EDUCATION

NANUMA LESU NA NODA VOSA 9

[STUDENT'S TEXTBOOK]

CURRICULUM ADVISORY SERVICES
FIJI

NANUMA LESU NA NODA VOSA 9

YEAR 9 VOSA VAKAVITI STUDENT'S TEXTBOOK

E vakarautaka na:

Tabana ni Nayunayuci, Tabacakacaka ni Yuli e Viti, 2019

Na dodonu taucoko ni taukeni ni *Nanuma Lesu Na Noda Vosa 9* e nona vakatabakidua na Tabana ni Navunavuci e na Tabacakacaka ni Vuli e Viti.

Sa vakatarai na veikoronivuli me ra lavetaka na veitikina e so mai na ivola dusidusi ia, me kakua ni guilecavi me cavuti ka toqai e na kena tabalili na yacani Tabana ni Navunavuci e na Tabacakacaka ni Vuli.

Sa na vakatautaki na kena lavetaki ka vakayagataki na ivola qo vua na Vunivola Tudei ni Vuli e na veivakadonui taumada ni Dairekita ni Tabana ni Navunavuci ni Vuli e na Tabacakacaka ni Vuli e Viti.

© Tabacakacaka ni Vuli e Viti – 2019

E volā: Tabacakacaka ni Vuli

Marela House

Suva

Viti

Talevoni: (679) 331 4477

NA VAKAVINAVINAKA

Sa vakacavari rawa na kena vakacokonakitaki kei na kena veisautaki ka volai vou na lewenivuli ni **Nanuma Lesu Na Noda Vosa 9** me veiraurau vinaka i na itagede ni Yabaki 9 vakavuli era taura na lesoni ni Vosa VakaViti e na vei koronivuli ni sekedri.

E gadrevi me ra vakavinavinakataki taucoko na matailawalawa era veivuke e na kena dikevi, moici kei na kena vakadeitaki na lewenivuli e na loma ni ivolanivuli qo me ra yavutaki vinaka kina na gone.

E na Wasewase e Loma: Tuipulotu Vugakoto (RFTA), Seini Vakaloloma (Heritage & Arts), Taitusi Arhelger (Heritage & Arts), Vereniki Nailo (Fiji Museum), Lasarus Rakula (Career), Avela Ramabuke (Nasinu Secondary School), Uwate Vakaloloma (William Cross College), Adi Lewa Vukivuki (Nasinu Muslim College), Ciba Veivuke (Sacred Heart College), Timaima Tauga (Vunimono High School). Ilaitia Vatuwaliwali (Suva Adventist High School), Vasemaca Setareki (Suva Grammar), Marama Nasoroi (Lami High School), Julia Vakacavu (Dudley High School), Ana Tukana (DAV Girls), Lusiana Salusalu (Ratu Sukuna Memorial School), Adi Vika Qaimoli (Rishikul College).

E na Yasayasa vakaRa: Joveci Kurotama (Nilsen College), Tomasi Qio (Tilak High School), Josaia Tulomana (Drasa Secondary School), Mariana Vokiti (Tavua College), Filomena Yavala (DAV College, Ba), Nemia Naulumatua (Xavier College), Torika Rawaqa (Tavua District Secondary School), Ema Ratumaisala (Lautoka Andhra Sangam), Kailutu Kilioni (Saint Thomas High School), Ilaitia Kurucake (Ratu Navula College), Thomas Vuto (Ba Methodist High School), Apete Marayawa (Ba Sanatan College).

E na Koronivuli Torocake: Sekonaia Colati (University of the South Pacific), Sekove Degei (University of the South Pacific), Paula Qereti (University of the South Pacific), Maria Rosa Civoniceva (Fiji National University), Salome Rokuta (University of Fiji).

E na Tabana ni Navunavuci: Shiek Mohammed Masud (Principal Education Officer – Secondary Curriculum & Assessment), Waisake Tuicakau (Art & Craft – Primary & Secondary), Virisila Naisele (Healthy Living – Primary), Vereniki Nailo (History – Secondary), Sereana Davui (Elementary Science – Primary), Silina Tupua (Commerce – Secondary), Bulou Gavidi (EO Editing), Miku Sawada (JICA Volunteer –Editing), Atonio Ramabuke (Conversational Vosa VakaViti – Primary & Secondary), Viliame Vakasevuraki (Vosa VakaViti – Primary), Mirini Soronamata (Vosa VakaViti – Secondary), Sunia Ragede (Vosa VakaViti – Secondary), Rolling May (Vosa VakaViti – Secondary).

NA LEWE NI VOLA QO

Wase	Ulutaga	Tabana
1	Na Tabua Levu Duadua	5
2	Na Veitabani	12
3	Sa Rui Kosakosa Na Wasawasa	19
4	Kunekune Vakā Na Yaloka ni Dilio	26
5	Na Vale VakaViti	38
6	Na Vakasaqa E na Bitu	45
7	Na Yavu Dei	52
8	Na Saravanua	59
9	Na Bati	65
10	Na Veiqaravi Vakavanua	76
11	Na Yaga Ni Kau	83
12	Me Da Kania Na Kakana Bulabula	97
	Na iVosavosa VakaViti	111
	Na iVolavosa	121
	Na iKuri Ni Cakacaka Lavaki	125
	Vu Ni Tukutuku	169

Wase 1 Na Tabua Levu Duadua

Vurevure ni Tabu: *Tabana ni Navunavuci*

E sa qai kune e dua na tabua levu duadua me laurai e na noda vanua e na itukutuku ni veigauna kei Viti. Qo na tabua dina ka batinitovuto ka se kunei mai e na gauna ni veikanikani.

5 Na tabua qo e tiko e na koro o Wainilotulevu, e na tikina o Veinuqa e na yasana vakaturaga o Namosi. E tolu na fute na kena balavu ka lima na kilokaramu na kena bibi. E levu era sega ni vakabauta ni tabua dina ka ra kaya ni ileu ni elevadi se dia. Sa rauta me tubu na yalo ni vakatitiqa baleta na kena balavu kei na kena levu ka ni sega mada ni dua na tabua me da raica me bau vakā oya na kena levu.

10 E kaya o Tevita Matawalu na mata ni tikina o Veinuqa ni tabua oya e a kauta mai **kea** na nona itubutubu turaga me mai iqusiniloaloa e na vuku ni nodratou a maroroi koya na vuvale vakailiuli ni yavusa o Sanasana e na tikina o Veinuqa e Namosi.

15 Na tabua qo e a kau mai Dravuwalu Kadavu ka se tiko mai kea e na gauna qo na kena isā. E kaya o Matawalu ni donumaka na gauna ni veikanikani ka se bera tale ga mai kina na lotu, eratou a kauta na tabua oya na turaga ni Dravuwalu mai Kadavu me lai duguci kina e dua na goneyalewa ni Betoraurau mai Sabeto.

20 Oti vakalailai oya, e rau a veivaluvaluti na vanua o Navatulevu kei Betoraurau. Eratou a mani lai kere veivuke na matanitu mai Betoraurau vei iratou mai Sanasana e Nadroga. E a qai qāqā e na ivalu oya o Betoraurau ka ratou mani vakacabora kina na tabua qo me nodratou ka ni vakavinavinaka se iqusiniloaloa.

Mai kea, a qai gole yani e dua na gone mai Ruwailevu e Navosa ka vasu i

25 Sanasana mai Nadroga ka lai vasuta mai na tabua qo. Na itubutubu turaga nei Matawalu e vasu i Ruwailevu mai Nadroga ka vakaitavi tiko e na kena vakatetei na lotu Wesele e na vanua vakaturaga o Namosi.

E na dua gona na gauna, era a mani kaba ivalu mai na mataivalu mai Vusu e na tikina o Nuku e na yasana o Serua ka ra saga me vakamatei
30 na turaga qo. E na ivalu qo, e a sagai me vākawabokotaki kina na lotu. Eratou a qai maroroi koya e dua na matavuvale ni ratou a kelia e dua na qara e na lomanivale, taqa e delana na kau ka qai mai talitali toka e dela ni kau o radinivale.

Era a vakasuka na mataivalu mai Vusu ni ra sega ni raici koya ka sega
35 tale ni bera na nona vakarewataka e kea na turaga qo na kuila ni lotu Wesele. E a gole sara o koya i na nona koronivasu mai Ruwailevu me lai vakasaqara mai kina e dua na nona iqusiniloaloa vei iratou na vuvale e na yavusa o Sanasana ka ratou a maroroi koya.

E na nona tiko voli mai na nona koronivasu, e a mani kacivi koya sara na
40 turaga e maroroya tiko na tabua levu qo ka vakaraitaka vua. E sega tale ni wāwā, e na nona sa cobota me sa vasuta. E uvuci na davui me vakaraitaka vei ira na lewenikoro me ra soqoni vata yani. E rua tiko na ibalebale ni davui vei ira e kea, ke sega ni dua na leqa, e sa tiko e na koro e dua na nodra vasu.

45 Ni ra yaco yani na lewenikoro sa kaya mai na turaga ka maroroa tiko na tabua me ra vosota ni tabua oya sa vasuta na nodra vasu. E a mani kauta sara i na nona koro na tabua oya ka lai vakacabora vei iratou na matavuvale ka ratou taqomaki koya e na gauna ni nodra ravuravu mai na mataivalu mai Vusu ka wili me nona iqusiniloaloa vei iratou.

Lavetaki ka moici mai na iVolasiga, 3 ni Me, 2005

A

Na Taro

I. Na Digidigi Saunitaro

Wilika na italanoa qai **digitaka** na isaunitaro **vinaka duadua**.

1. E itukutuku ni veigauna e Viti, na kena laurai na

- A. ileu levu duadua.
- B. tabua levu duadua.
- C. tovuto levu duadua.
- D. tabua balavu duadua.

2. Na tabua qo e tiko e na koro o

- A. Veinuqa.
- B. Dravuwau.
- C. Navatulevu.
- D. Wainilotulevu.

3. Na tabua qo e

- A. va na fute na kena balavu ka lima na kilokaramu na kena bibi.
- B. rua na fute na kena balavu ka lima na kilokaramu na kena bibi.
- C. tolu na fute na kena balavu ka lima na kilokaramu na kena bibi.
- D. lima na fute na kena balavu ka tolu na kilokaramu na kena bibi.

4. Na vosa na **kea** (yatu 11) e vakaibalebaletaki tiko kina koro cava?

- A. Veinuqa.
- B. Sanasana.
- C. Betoraurau.
- D. Wainilotulevu.

5. E a yaco vakacava i Wainilotulevu na tabua qo? E a

- A. lai kunei mai.
- B. lai butakoci mai.
- C. soli ga mai vakailoloma.
- D. lai vasuti mai Ruwailevu.

Vatavatairalago

Qima!Qama!.... Qima!....Qama!....

Tukutuku sa lamata!

Na cava?

E dua na tamata e tu ga mai wasa, ni yaco ga mai na koro mai turaga sara.

O cei o au?

Vakatataro

**10 na tabua sa dua na _____.*

**Na wanitabua e dau tali mai e na cava?*

II. Na Saumi Taro Leleka.

Vakayagataka na italanoa mo sauma kina na taro sa koto e ra.

1. Na cava na inaki ni ivalu e tukuni tiko e na ikavitu ni parakaravu?
2. Na cava era vakatitiqataka kina ni tabua dina e tiko mai Wainilotulevu?
3. Vakamacalataka na ibalebale ni duguci.
4. Volā na veivanua e dewa mai kina na tabua qo.
5. Na cava na ibalebale ni kena dau uvuci na davui mai Ruwailevu?
6. Volā e **rua** na ivakavuvuli o vulica mai e na italanoa.

B

Na Lawa Ni Vosa

I. Na Vakasavuitukutuku

Vakasavuya na itukutuku sa koto e ra.

1. “Na tabua qo e kauta mai ke na noqu itubutubu turaga,” e kaya o Tevita.
2. “Au sa na lai kere veivuke i na matanitu o Betoraurau!,” e kailavaka mai na bati.
3. “E rua tiko na ibalebale ni kena dau uvuci na davui,” e vakamacalataka na yadra.

II. Na Vosa Cavuti

Volā na vosa e **cavuta o koya e vosa tiko** e na iyatuvosa e ra.

1. E a tataunaka o Ilai me vakacabora na kamunaga oya me iqusiniloaloa.
2. E a tukuna o Kali ni nona koro ni vasu o Ruwailevu.

III. Na Vosa Veibasai

Volā na **veibasai** ni veivosa sa koto e ra.

1. qāqā (ivalu/qito) –
2. kune –
3. sorova (dali/wanisiwa) –
4. soqoni –
5. donumaka –

IV. Na Vosa Tautauvata

Volā na **vosa tautauvata** ni veivosa sa koto e ra.

1. ciqoma –
2. maroroi –
3. vakatetei –
4. vakatitiqa –
5. vakarewataka –

O bau kila li?

Ni dua e cavuta na ivosavosa vakaViti **Curu vakaiToga**, na cava na kena ibalebale?

Vakatataro

Vaqāqā mada mai se vosa ni vakabula vakavanua mai vei qo. **Sa cola vinā!**

C

Na Buli Vosa

Vakayagataka na vosa sa koto e ra mo **buli yatuvosa** kina.

1. vasu
2. vasuta

D

Na Vakadewa Vosa

Vakadewataka e na Vosa VakaViti raraba na iyatuvosa sa koto e ra.
Mo kakua ni veisautaka na kena ibalebale dina.

The whale's tooth is the most important item in the iTaukei custom.

Such is its power that in the olden days, it has power to divide the land and its people. Once presented, it has the ability to forgive wrongdoings and solve differences.

Vurevure ni Tukutuku: <http://www.fijitimes.com>

DR

Na Tuvavosa VakaViti

E dua na tabua levu oya.

Vakayagataka na iyatuvosa sa koto e cake mo volā mai kina e dua na ivakaraitaki ni:

1. yavu -
2. duruliu -

yavu – na vosa e vakatokai me nauni se vu.

duruliu – na vosa e dau liu ni bera e dua na yavu.

E

Na Volavola

I. Na Volavola Raraba

Volā e dua na italanoa e na **iulutaga** sa koto e ra:

Ulutaga: Na Bibi Ni Kena Maroroi Na Noda iYaubula

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na italanoa.

II. Na Volavola Vakaveiwekani

Vakayagataka e **dua** vei rau na iyaloalo sa koto e ra mo vola italanoa kina. **Bulia** e dua na nomu **iulutaga**.

Yaloyalo I

Vurevure ni Taba: <https://www.arthurbeaupalmer.com>

Yaloyalo II

Vurevure ni Taba: <http://www.numismaticnews.net>

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na italanoa.

F

Na Vakacacali

Qaravi na iulutaga e na

Vola ni Talanoa

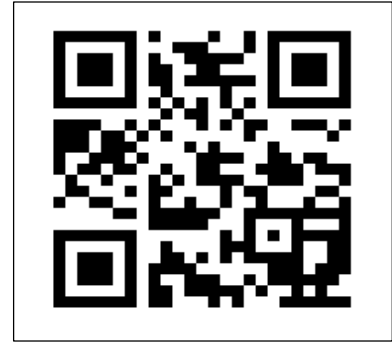
Serekali

Drama

G

Na iTovo Vakavanua

Qaravi na iulutaga: **Na Vakamau.**

Na Tabua Levu Duadua

Volā na veitarataravi ni veiqaraqaravi vakavanua e dau vakayacori, na inaki ni veiqaravi, o cei e vakaitavi kina kei na iyau e dau vakayagataki.

GW

Na Vakadidike VakaViti

Vakadidiketaka mai na veiqaravi vakavanua na **iQusiniloaloa.**

Vakayagataka na taro sa koto e ra me vukea na nomu vakalewena na lomanibai vakarautaki.

1. E dau vakayacori e na gauna cava?
2. Na iyau cava e dau vakayagataki se vakarautaki?
3. Na cava na kena inaki?
4. O cei era dau vakaitavi kina?

Veiqaravi	Vakayacori	Vakayagataki (iyau se magiti se tabua se yaqona)	iNaki	Vakaitavi
iQusiniloaloa				

Vakatataro

Vakataroga mada mai e **tolu** na veiqaraqaravi se soqo vakavanua e dau vakayagataki kina na tabua.

O bau kila li?

Ni dua e cavuta vei iko na ivosavosa vakaViti **Malumalumu vakacikinovu**, na cava na kena ibalebale?

Wase 2 Na Veitabani

Vurevure ni Taba: <http://asiapacific.anu.edu.au>

E dua na veiwekani vakavanua eda se vakadinadinataka tiko e na gauna edai na veitabani. Na vosa na tabani eda kilā kina ni, kevaka e caka e dua na ka, e na dua tale na ka e sala muria yani me vakā me veisā se vakaruataki. Qo me vakā e dau caka e na gunu yaqona. Ni sa oti na

5 imatai ni talo, e na talo tale vakarua me tabani, ra qai gunu na kena vo.

Na veiwekani vakavanua qo e baleta tiko e rua na vanua. E dua na kena itukutuku e tukuni ni o rau na vanua qo e tautauvata na nodrau itūtū vakavanua. Kevaka e rau sa vanua turaga, se liga ni magiti ruarua, erau na veitabani tale ga. E dua tale na kena ivakamacala ni veitavaleni na

10 nodrau vu na vanua e rua qo.

E na rawa ni tu tale eso na ivakamacala rau veitabani kina e rua na vanua. E dua ga na tikina e matata ni ra dau vakayacora na lewenivanua e rua qo na ivakarau ni veiqati e na sala ni veivakadrukai. Era na veidouvaki, ra veisiosiotaki me vakā ga na ivakarau ni veitavaleni. E na

15 sega ni vinakata e dua me malumalumu se druka. E na cakava kece ga na iwalewale se ilawaki me vakadrukai kena isā kina. Eso eda na dredrevaka, eso eda na rarawa kina. Era na dau veisāvosa e na kena ivakatagedegede kece, vinaka se ca. Eda na leqa ga na rogoci ira tiko. Na veivosa kei na veika ra cakava era sega sara ni milamila kina. Na veiwekani vakavanua

20 qo e sega ni dodonu me na lai vakamavoataka se vakaleqa na nodrau veimaliwai. E caka me ka ni lasa, ciqomi tale ga e na yasana ruarua.

E Tailevu e toka kina e vica na vanua veitabani. O Taivugalei (Natuva, Nameka, Vatukarasa) eratou veitabani kei Wainibuka. O Dawasamu, ratou veitabani kei Navunisole. O Tokatoka ratou veitabani kei Nakelo.

25 Ratou dau kaciva na wekadratou mai Tokatoka na turaga ni Nakelo me

ratou bati kalavo qai ratou dau sauma lesu mai na turaga ni Tokatoka e na bati balei.

- Na yasana vakaturaga o Rewa e koto tale ga kina e dua na veiwekani vakavanua ni veitabani. Qo na koro o Nadoria e na vanua vakaturaga o
- 30 Dreketi kei Nabudrau e na vanua vakaturaga o Noco. Rau dau veisagai tale ga na koro e rua qo. Dua na yaca erau dau veikacivi kina na maliwa. De so e nanuma cala, na maliwa qo na maliwa vakaturaga ni nodrau veiwekani na Roko Tui Dreketi kei na turaga Tui Noco. E na veiwekani vakavanua va qo eda raica ni tu vata kaya na ivakarau ni nodra veikacivi.
- 35 E dua na ka bibi me da kilā ni dodonu me da dui kilai keda vinaka tiko. Ni dua e kacivi iko, mo kilā na ivakarau ni nomudrau veimaliwai e na vosa e kacivi iko kina.

Vurevure ni Tukutuku: *Tabana ni Vosa kei na i Tovo VakaViti*, Tabacakacaka iTaukei, 2012

A

Na Taro

I. Na Digidigi Saunitaro

Wilika na italanoa qai **digitaka** na isaunitaro **vinaka duadua**.

1. Na tabani e kena ibalebale ni
 - A. rua na vanua erau dau veitabuki.
 - B. rua na vanua e veituakani na nodrau vu.
 - C. dua na ka e caka, e na basika tarava mai na kena revurevu.
 - D. dua na ka e caka, e na dua tale na ka e na sala muria yani me veisā.
2. Na cava na ibalebale ni rua na vanua erau veitabani?
 - A. Vu vata.
 - B. Veimecaki.
 - C. Vasu vata na nodrau vu.
 - D. Tautauvata na nodrau itūtū vakavanua.
3. Na cava era dau cakava na veitabani?
 - A. Era dau veigaluvi.
 - B. Era dau tabu ni veisotari mata.
 - C. Era dau veitabuki e na kakana.
 - D. Era dau veiqati e na sala ni veivakadrukai.
4. Na cava e na sega ni vinakata e dua me na yaco ni rua erau veitabani?
 - A. Druka se veisiosiotaki.
 - B. Malumalumu se druka.
 - C. Veidouvaki se veisiosiotaki.
 - D. Malumalumu se veidouvaki.

5. Na vanua veiwekani cava erau veitabani?

- A. Noco kei Rewa.
- B. Nabudrau kei Noco.
- C. Nadoria kei Dreketi.
- D. Nadoria kei Nabudrau.

II. Na Saumi Taro Leleka.

Vakayagataka na italanoa mo sauma kina na taro sa koto e ra.

1. Volā e dua na koro erau veitabani kei Wainibuka.
2. Vakamacalataka e **rua** na yavu ni veiwekani vakavanua qo na veitabani.
3. Eratou dau veikacivi e na yaca cava o Nakelo kei Tokatoka?
4. Vakamacalataka mada na veikacivi erau dau veikacivi kina o Dreketi kei Nabodrau.
5. Volā mai e dua na ka bibi e dodonu vua e dua na iTaukei me kilā na ka e baleti koya?

B Na Lawa Ni Vosa

I. Na Vakasavuitukutuku

Vakasavuya na itukutuku sa koto e ra.

1. “Au leqataka na lako i Noco baleta ni keitou veitabani,” e kaya o Loraini.
2. “Qo na ivakarau vakavanua ka sega ni dodonu me da cudru kina,” e kacivaka o Turaganikoro.
3. “Bati kalavo!” e kailavaka yani o Mosese vei Josefa.
4. “Seti! Seti! sa kilai ga ni o bati balei,” e vakasolokakana yani o Liti.

Vakatataro

*Na vosa ni vakabula vakavanua mai vei qo? **Miau sa bula re.***

II. Na Vosa Cavuti

Volā na vosa e **cavuta o koya e vosa tiko** e na iyatuvosa e ra.

1. A tukuna o Tima ni rau veitabani kei Lorima.
2. E a kaya o Sorocala ni sega ni vakamavoataka na yalona na vosa e tau vua baleta ni kilā tiko o koya na nodrau sala ni veiwekani.
3. E a taroga o Malakai se e veitabani kei cei o Nakelo.
4. E a kailavaka yani o Juleni ni sa dua na ka na katakata.
5. A kaya o Samu vei Pita me kakua ni leqataka e dua na ka.

III. Na Vosa Veibasai

Volā na **veibasai** ni veivosa sa koto e ra.

1. talo -
2. muria -
3. veiqati -
4. veidouvaki -
5. malumalumu -

IV. Na Vosa Tautauvata

Volā na **vosa tautauvata** ni veivosa sa koto e ra.

1. bibi -
2. dodonu -
3. veisāvosa -
4. dredrevaka (lasa) -
5. tautauvata -

C

Na Buli Vosa

Vakayagataka na vosa sa koto e ra mo **buli yatuvosa** kina.

1. tabani
2. veivakadrukai

Vakatataro

Ni dua e vakabula yani vei iko e na vosanivanua qo: **Bula siʔa**

O na kilā sara ni o koya e vakabula vei iko e cavutu mai e na yasana vakaturaga o _____.

D Na Vakadewa Vosa

**Vakadewataka e na Vosa VakaViti raraba na iyatuvosa sa koto e ra.
Mo kakua ni veisautaka na kena ibalebale dina.**

The Fijian culture is a friendly culture however, it is still important to respect their customs. When visiting a village, modest clothing is recommended, as is taking off your hat, it is considered an insult to the chief to wear one.

If you are invited into a home, be gracious and thank your host, take your shoes off before entering and leave them at the door. Take note that it is also considered an insult to touch someone's head.

Vurevure ni Tukutuku: <https://www.travelonline.com>

DR Na Tuvavosa VakaViti

E lako tiko yani o Luke.

Vakayagataka na iyatuvosa sa koto e cake mo volā mai kina e dua na ivakaraitaki ni:

1. yavu -
2. durumuri –

durumuri – dau basika ni oti na vu.

E Na Volavola

I. Na Volavola Raraba

Volā e dua na italanoa e na **iulutaga** sa koto e ra:

Ulutaga: Na Bibi Ni Veiwekani E Na Noda Bula Na iTaukei

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na italanoa.

II. Na Volavola Vakaveiwekani

Volā e rua na nodrau veitalanoa e rua na veitabani me baleta na kena qaravi e dua na soqo vakavanua erau a tiko kina ka rau vakadinadinataka na sautu ni noda bula vakaveiwekani e na solesolevaki.

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na italanoa.

Vakatataro

Ni dua e vakabula yani vei iko e na vosanivanua qo:

Mu sa bula vinaka

O na kilā sara ni o koya e vakabula vei iko e cavutu mai e na yasana vakaturaga o _____.

F

Na Vakacacali

Tomani na kena qaravi na iulutaga ni

Vola ni Talanoa

Serekali

Drama

G

Na iTovo Vakavanua

Qaravi na iulutaga: **Na Veiwekani Vakavanua**

- na cere
- na vasu
- veibatiki
- veitabani
- na ivakatale
- veitauvutaki
- na ibulubulu
- na bulu weniyava

GW

Na Vakadidike VakaViti

Vakayagataka na idusidusi sa koto e ra mo qarava kina na vakadidike me baleta na ikacikaci vakavanua. Rawa ni vakuri tale.

iKacikaci	Vanua /iTikotiko era dau veikacivi kina
naita	
yanu	
tauvu	
maliwa	
mataqali	

Vakatataro

Vakacakulea mada mai se a vu vakacava na ikacikaci qo – Dreu.

*Vakataroga mada na ibalebale ni vosavosa vakaViti qo: **SoLosolo vakaVerata***

Wase 3 Sa Rui Kosakosa Na Wasawasa

Vurevure ni Taba: <https://br.viator.com>

E dina beka ni ra sega ni yacova na tamata na ivakatagedegede ni vakasama ia, e sa cokonakataki vakavinaka sara tu na nodra bula na manumanu mai vua na Dauniveibuli. Ke mani vakacava sara na kedra somidi se na kedra vakaitamera, e sa tu vei ira eso na iyaragi ka sa
5 ivurevure tu ni nodra kaukaua me rawa ni ra bula tiko kina e na vuravura qo.

Na iyaragi ka tiko vua na tovuto na wararasa ni daliga. Na ika **vakaiyanaqa** qo e vakararavi vakalevu duadua i na daligana me vukeyi koya e na veitosoyaki, e na veitaratara kei na vakasasā kena. E vakā na
10 kaukaua vakamakeneta na kaukaua ni daliga e tiko vua. Ni rogoca e dua na rorogo, e qai voqa tale tiko vakavica vua na rorogo oya. Qo e vakavuna me vakoti deivaki sara kina e na nona vakasama na vanua e gole mai kina na rorogo kei na kena ibalebale. Sa ka ni rarawa ni sa mai vakatubu leqa tale tiko vua na iyaragi vakasakiti qo.

15 E na dua na vakadidike mai Niusiladi e na rua na yabaki sa oti, era kunea kina na daunivakadidike e na wasawasa ni ra sa kaci wasoma tiko na tovuto. A kena dodonu me kaci ga vakadua e dua na tovuto ra sauma mai na nona ilawalawa. Ni sa sega ni rogoci na kaci, se sa lomalomaruataki na kena ibalebale, sa vakatubu leqa sara ga vei ira. Sa
20 rauta me sa yaco wasoma tiko na takasa e matasawa kei na coko e na wai vovodea.

Na leqa sa mai basika qo, era kaya na kenadau, ni sa vakavuna sara tiko ga na tamata. Sobo! o la na **drolua** vakaivalavala qo! Sa cavuikalawa ga vakusakusa na tamata e na vuku ni nona veivakatorocaketaki, sa
25 vakasausataka se vakaveitaliataka kina na nodra bula na veika bula tale eso ra lewena vata tu na vuravura qo. Me sega vakacava ni veilecayaki o Ra Tovuto, e na levu ni rorogo ni idininiwaqa, na misini ni qiva waiwai e na boto ni sauloa, na misini ni vakadidike uneune, na misini ni sikinala ni waqanunu ni mataivalu e wai kei na vuqa tale.

- 30 Era kaya tale ga na kenadau ni sa vakā me takali tiko yani na makare se na savasava ni sauloa. Sa rui wasoma na cabe ni ualoka kei na coka ni dobui e na vuku ni draki veisau sa tarai vuravura tiko e na gauna oqo. O rau qo erau kuitaka sobu i wasawasa na veika mai na delaniqele ka sa vakā e lai gaga kina na wai, ka seavu tale tiko ga yani vakamalua na
- 35 kena tuituina. Oqo sa lai vakavuna na kena sa titobu sara na vanua e lutuka sobu na rorogo mai na delaniwai.

- Na draki veisau e vakavuna la na tamata e na vuku ni lomaqa kei na cavuikalawa vakamataboko e na vuku ni taukeni ka. Na nodra sasaga na veimatanitu lelevu me vakalailaitaki na ceburaki kasi gaga i maliwalala e
- 40 medremedrewā ka sega ni vakavatukana rawa e dua na ka. Sa na sega ni rawa vua na tamata me bonata tale na ilati ni vuravura ka sa kabasu e na vuku ni ceburaki kasi gaga. Na veika ga sa rawa ni caka oya me taura mada ga e so na ikalawa me taqomaki kina na veika sa vo tu. E na tekivu e na nona dokai ira na manumanu kei na veika bula tale e so.

- 45 E na nona vosa tiko mai na Univesiti ni Ceva ni Pasivika e na yabaki sa oti, e a kaya kina o Rawiri Patene, na turaga ni Maori dau vakaraitaki e na iyaloyalo yavala, ni o ira na qase e liu, era a kenadau dina e na soko ia, era a dau veitokani voli kei ira na veimanumanu e so me vakā na vonu, babale, tovuto, manumanu vuka kei na so tale. O ira qo era a dau
- 50 vukei ira e na nodra sokota voli na wasaliwa.

- E na vakasama vata qo eda vakavinavinaka kina ni so na matailawalawa era sa cavuikalawa rawa. E dua qo na matailawalawa ka ratou a vodo voli e na drua vonoti vakamatau ka vakatokai na Uto ni Yalo. O iratou na turaga kei na marama yaloqāqā qo eratou a vakatetea voli na iwalewale
- 55 ni soko malumu ka ra sega ni vakasosataki kina na tovuto ka maroroi tale ga kina na wasawasa.

Lavetaki ka maoici mai na niusiveva, *Fiji Times*, Maji, 2010

A

Na Taro

I. Na Digidigi Sau ni Taro

Wilika na italanoa qai **digitaka** na isaunitaro **vinaka duadua**.

1. Na cava e sa cokonaka vinaka tu na Dauniveibuli?
 - A. Na nodra bula na tamata.
 - B. Na nodra bula na dauvolivoli.
 - C. Na nodra bula na manumanu.
 - D. Na nodra bula na dau ni vakadidike.

2. Na iyaragi wararasa cava e tiko vua na tovuto?

- A. Buina.
- B. Ucuna.
- C. Gusuna.
- D. Daligana.

3. Na vosa na **vakaiyanaqa** e tautauvata kei na vosa cava?

- A. Somidi.
- B. Levulevu.
- C. Vakarauta.
- D. Vakaitamera.

4. E dodonu me dau kaci vakavica na tovuto?

- A. dua.
- B. rua
- C. tolu.
- D. va.

5. Na vosa na **drolua** e vakaibalebaletaki e na

- A. misini.
- B. tovuto.
- C. wasawasa.
- D. matasawa.

Vakatataro

Ni dua e vakabula yani vei iko e na vosanivanua qo:

Sa malo ā bula

O na kilā sara ni o koya e vakabula vei iko e cavutu mai e na yasana vakaturaga o _____.

II. Na Saumi Taro Leleka.

Vakayagataka na italanoa mo sauma kina na taro sa koto e ra.

1. Na cava e vakavuna na veilecayaki nei Ra Tovuto?

2. Na cava e sa vakavuna na kena sa rui wasoma na cabe ni ualoka kei na coka ni dobui?

3. E vu vakacava na draki veisau?

4. Na cava e tukuna o Patene e na nona vosa tiko e na Univesiti ni Ceva ni Pasivika?
5. Na cava eratou via vakatetea tiko na ilawalawa na Uto ni Yalo?

B

Na Lawa Ni Vosa

I. Na Vakasavuitukutuku

Vakasavuya na itukutuku sa koto e ra.

1. “E sa cokonaki dina vakavinaka na noda vuravura,” e qoroqoro yani o Peni.
2. “Sa wararasa dina na iyaragi e tiko vua na tovuto,” e tukuna o Kavetani ni waqa.
3. “Era sa kaci vakawasoma tiko na tovuto,” e tukuna na dau ni vakadidike.
4. O ira na qase e na gauna e liu, era kenadau dina e na soko,” e kaya o Rawairi.
5. E sa takali tiko yani na makare se na savasava ni sauloa,” e kaya o Samanunu.

II. Na Vosa Cavuti

Volā na vosa e **cavuta o kaya e vosa tiko** e na iyatuvosa e ra.

1. E a kaya tiko o Jope ni taleitaka na matata ni ituvatuva ni veika bula.
2. E a tukuna o Lemeki ni sa veisau tiko na itovo ni nodra veikacivi na tovuto.
3. E a vosa vakacudrucudru o Kula ni sega ni taleitaka na duka ni waitui.
4. E a kaya na marama yaloqāqā oya ni ratou na vakatetea na iwalewale ni soko vou.

III. Na Vosa Veibasai

Volā na **veibasai** ni veivosa sa koto e ra.

1. somidi -
2. drolua -
3. veisau -
4. kaukaua -
5. vakasausa -

IV. Na Vosa Tautauvata

Volā na **vosa tautauvata** ni veivosa sa koto e ra.

1. bonata -
2. ceburaka -
3. vakaiyanaqa -
4. vakavatukana -
5. medremedrewā -

C

Na Buli Vosa

Bulia e **rua** na iyatuvosa me vakacurumi kina na ivosavosa vakaViti sa koto e ra. **Dua na iyatuvosa me vakacurumi kina e dua ga na ivosavosa vakaViti.** Na iyatuvosa e volai me matata vinaka na kena ibalebale.

1. Gunu wai ni bele
2. Vakā e siri na saku

O bau kila li?

Ni dua e cavuta vei iko na ivosavosa vakaViti,

Kua ni Lumuta na moivi.

Na cava na kena ibalebale?

D

Na Vakadewa Vosa

Vakadewataka e na Vosa VakaViti raraba na iyatuvosa sa koto e ra.
Mo kakua ni veisautaka na kena ibalebale dina.

Access to clean water for drinking and bathing and clean oceans and rivers are essential for Pacific Islanders. Pollution of our water and oceans can take away the basis of people's survival.

The negative cost of industrialisation and modernisation has resulted in pollutants being deposited into our rivers and coastal areas.

Vurevure ni Tukutuku: <http://www.sas.com.fj>

O bau kila li?

*Ni dua e cavuta vei iko na ivosavosa vakaViti, **Torocake na ua, torocake na kolokoLo.***

Na cava na kena ibalebale?

DR

Na Tuvavosa VakaViti

E dau taubale i koronivuli e na veisiga o Marica.

Vakayagataka na iyatuvosa sa koto e cake mo volā mai kina e dua na ivakaraitaki ni:

1. vu –
2. nauni –

vu – vakaibalebaletaki i na dua na cakacaka e caka tiko.

nauni – yaca ni dua na ka.

E

Na Volavola

I. Na Volavola Raraba

Volā e dua na italanoa e na **iulutaga** sa koto e ra:

Ulutaga: Na Revurevu Ni Draki Veisau

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na italanoa.

II. Na Volavola Vakaveiwekani

Volā e dua na veitalanoa erau vakayacora e rua na veitokani me baleta na levu ni benu sa laurai tiko e na noda veimatasawa se batiniuciwai, na revurevu e basika kei na rua na gaunisala erau sa veitalanoataka tiko na veitokani me tarovi kina na leqa qori.

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na italanoa.

Vakatataro

Vaqāqā mada mai na ibalebale ni rua na ivosavosa vakaViti qo.

1. *Vodo waqa ni Verata*
2. *Banaka tu vakā na waqa ni Kiuva*

F

Na Vakacacali

Tomani na kena qaravi na iulutaga ni

Vola ni Talanoa

Serekali

Drama

G

Na iTovo Vakavanua

Qaravi na iulutaga qo:

Na Waqa VakaViti

Na Qito VakaViti

GW

Na Vakadidike VakaViti

Vaqāqā mada mai e rua na sala e rawa ni da vakaitavitaki keda kina na iTaukei e na kena maroroi se taqomaki na noda waitui kei na waidranu.

Vakatataro

Volā e dua na ivosavosa vakaViti e tukuni tiko kina e dua na tikiniwaqa vakaViti kei na kena ibalebale.

O bau kila li?

Ni dua e cavuta vei iko na ivosavosa vakaViti,

Sa vakaua ga na yamotu.

Na cava na kena ibalebale?

Wase 4 Kunekune Vakā Na Yaloka Ni Dilio

Vurevure ni taba: <http://nzbirdsonline.org.nz>

Qo e dua na ivosavosa vakaViti kilai levu ka daurogo wasoma tale ga. Na cava beka e yaloka ni dilio kina, sega ni yaloka ni ruve, maina se dua tale na manumanu vuka?

5 Sa dina, era sa vuku dina ga na noda qase ni ra kilā vakavinaka tu na italanoa ni manumanu qo na dilio. Na yaloka ni dilio e sega, sega sara ni rawa ni kune e Viti. Ni ra via vakalutu yaloka na dilio, era na vuka sara vakayawa i na vanua dravuisiga batabata mai Rusia se Vualiku kei Amerika se Noca Poulu rauta ni 9,000 na kilomita na kena yawa. Era vuka baleta tiko na veimama ni noda vuravura qori e na veiyabaki.

10 Kevaka eda vakadikevi ira na dilio e na nodra dau veivukayaki voli, e na rawa ni raici na veisau ni kedra irairai ni cabe mai na vula o Maji. Era kana vakalevu e na nodra vakavakarau tiko i na vuka balavu era navuca koto. E na veisau tale ga na roka ni vutidra. E da na kalougata kevaka e da raica na iotioti ni **vakatavovoka** qo baleta ni qai tekivu ga na imatai
15 ni vakatagedegede ni vakatavovoka, era sa na tekivu biuti Viti me ra gole yani e na nodra ilakolako balavu i na Noca Poulu. Era dau veisoqoni ga ra vakanalutu lo e na bogi. E vakabauti ni ra dewa yanuyanau voli me ra vakacegu ka kana e na nodra ilakolako i na vanua ni sucu kei na oni.

Era dau yaco yani i na icavacava ni nodra ilakolako e na vula o Jiune. Qo
20 e gauna ni katakata e na vanua dravuisiga batabata mai na Noca Poulu. Na draki ni vanua qori e dau veiganiti qai vakauqeti ira na dilio me ra vakaluvani vakalevu. E rawa ni vakatautauvatani na vanua qori kei na were o Iteni, e na gauna ni katakata. E dau cila tu ga na siga qai sega na bogi, e waicala na wai cevata, era kadrē na veika bula qai sautu na
25 vanua. Na veika qori e vakalougatataki ira na manumanu vuka me ra vuavuai drau kina.

Ni ra sa tadu yani na yavusa dilio, era sa maqusa sara na tagane. Era sa

tekivu vosa watidra ka laurai na vanua me maroroi kina na yaloka. Ni sa kunei rawa, vakarau kece tu na vale nei Adi, sa na qai ia na siwa ka baca
 30 kuita. Ni sa kata na siwa, sa na qai keli e dua na tiki ni qele me vakalutu yaloka kina o Adi. E na tolu, va se lima na yaloka e na koto e na qara. Ni sa diridiri na yaloka, ka bula na luvenidilio, era na susugi sara vakavinaka. Era na vakanī, taqomaki ka maroroi. Ni rau sa raica na itubutubu ni ra sa bula vinaka na luvedrau, erau sa na qai kana, na
 35 vakasusu yago qo e kilā ga o Degei. Qo e baleta na ilakolako lesu mai na noda vanua. Sa mai yaco na inaki, sa rawa na vakaluveni, sa tubu na kawa ka sa roro mai na batabata e na Noca Poulu.

E levu vei ira na manumanu vuka era dau biu vanua e na bogi qai ra vakayagataka na vula kei na kalokalo me nodra kabasi. O ira era vuka e
 40 na siga, era vakayagataka na matanisiga me nodra idusidusi ka so era vakayagataka na irairai se ituvaki ni vanua era vukaca voli me nodra kabasi ni lakolako.

Era dau yaco tale mai noda vanua o ira na dilio e na loma ni vula o Okosita. O ira qo na noda vulagi **saravanua** ra a se ia sara ni bera na
 45 nodra veisiko mai na vulagi saravanua ka ra dau kau ilavo mai i na noda vanua e na gauna oqo. Sa dina me ra vakatautauvataka na noda qase ni dua na ka e dau kunekunei drēdrē, era dau kaya “ni vakā eda vakasaqara tiko na yaloka ni dilio.”

Lavetaki ka moici mai na *Mata*, Tabacakacaka iTaukei, 1989

A

Na Taro

I. Na Digidigi Saunitaro

Wilika na italanoa qai **digitaka** na isaunitaro **vinaka duadua**.

1. Na ivosavosa vakaViti **kunekune vakā na yaloka ni dilio** e kena ibalebale ni
 - A. yawa ni laurai.
 - B. drēdrē ni laurai.
 - C. berabera ni laurai.
 - D. tutu yadua qai laurai.
2. Era dau vakalutu yaloka na dilio e
 - A. Iteni.
 - B. Rusia
 - C. baravi.
 - D. veikau.

3. Ni veisau na kedra irairai na dilio, sa ivakatakilakila ni sa voleka na gauna ni
 - A. vakalutu yaloka.
 - B. vuka vakabalavu.
 - C. siwa kei na baca kuita.
 - D. dravuisiga kei na batabata.
4. Na gauna cava era dau vosa watidra kina na dilio tagane?
 - A. Ni ra sa dewa yanuyanu voli.
 - B. Ni sa vakarau tu na vale nei Adi.
 - C. E na gauna ni nodra biu vanua e na bogi.
 - D. E na nodra ilakolako lesu mai e na noda vanua.
5. Na **saravanua** e na iyatu 44 e vakaibalebale tiko vei cei?
 - A. Dilio.
 - B. Ruve.
 - C. Maina.
 - D. Ira na kauta mai na ilavo.

II. Na Saumi Taro Leleka.

Vakayagataka na italanoa mo sauma kina na taro sa koto e ra.

1. Vakamacalataka e **rua** na ivakatagedegede ni vakatavovoka e dau yaco vei ira na dilio ni bera na nodra biu vanua.
2. Volā e **rua** na vu ni nodra dewa yanuyanu na manumanu qo e na nodra ilakolako i na Noca Poulu.
3. Vakamacalataka e **rua** na ka e vakatautauvatataki kina na were o Iteni kei na vanua dravuisiga batabata e na gauna ni katakata.
4. Volā e **rua** na ka era dau vakayagataka na manumanu vuka dau biu vanua qo me ra kilā kina ni sa dodonu tiko na gaunisala era muria.
5. E vica taucoko na vula e taura na nodra ilakolako yani me yacova na nodra lesu mai na noda vanua?

Vakatataro

Ni dua e vakabula yani vei iko e na vosanivanua qo:

Bula vinaʻa

O na kilā sara ni o kaya e vakabula vei iko e cavutu mai e na yasana vakaturaga o _____.

I. Na Vakasavuitukutuku

Vakasavuya na itukutuku sa koto e ra.

1. “Na neimami yaloka e sega ni kune rawa e Viti,” e kaya o Ra Dilio.
2. “Keimami dau vuka vakayawa i na vanua dravuisiga batabata mai Rusia se vualiku kei Amerika me keimami lai vakalutu yaloka kina,” e cavuta o Ra Dilio.
3. “Era kalougata na tamata era raica na iotioti ni neimami vakatavovoka,” e kaya lo toka o Ra Dilio.
4. “Keimami dau veisoqoni ga ka vakanalutu lo e na bogi,” e kaya o Ra Dilio.
5. “Keimami dewa yanuyan, vakacegu vakalailai ka kana e na neimami ilakolako i na vanua ni sucu kei na oni,” e tukuna o Ra Dilio.

II. Na Vosa Cavuti

Volā na vosa e **cavuta o koya e vosa tiko** e na iyatuvosa e ra.

1. E a kaya o Ra Dilio ni dau vakacavari na nodra ilakolako e na vula o Jiune.
2. E a tukuna o Ra Dilio ni dau vakauqeti ira me ra vakaluvani vakalevu na draki mai na Noca Poulu.
3. E a tomana o Ra Dilio ni cila tu ga na siga ka sega na bogi, e waicala na wai cevata, kadrē na veika bula ka sautu na vanua mai Noca Poulu.
4. E a tukuna o Ra Dilio ni ra dau maqusa na tagane e na nodra vosaka na watidra kei na kena raici na vanua me maroro kina na yaloka.
5. E tinia o Ra Dilio ni ra dau yaco tale mai Viti e na loma ni vula o Okosita.

III. Na Vosa Veibasai

Volā na **veibasai** ni veivosa sa koto e ra.

1. cabe (vula) -
2. waicala -
3. wasoma -
4. vakabauti -
5. dravuisiga -

IV. Na Vosa Tautauvata

Volā na **vosa tautauvata** ni veivosa sa koto e ra.

1. roro (draki) -
2. ituvaki -
3. maqusa -
4. vuavuai (vinaka) -
5. vakasaqara -

C

Na Buli Vosa

Bulia e **tolu** na iyatuvosa me vakacurumi kina na ivosavosa vakaViti sa koto qori e ra. **Dua na iyatuvosa me vakacurumi kina e dua ga na ivosavosa vakaViti.** Na iyatuvosa e volai me matata vinaka na kena ibalebale.

1. baca kuita
2. e kilā ga o Degei
3. kunekune vakā na yaloka ni Dilio

D

Na Vakadewa Vosa

Vakadewataka e na Vosa VakaViti raraba na iyatuvosa sa koto e ra.
Mo kakua ni veisautaka na kena ibalebale dina.

Bird life in Fiji has been severely affected by the destruction brought on by Severe Tropical Cyclone Winston.

And for those who have been working tirelessly to ensure the safety of Fiji's bird population, the only hope is that the re-colonisation process will happen quickly.

Vurevure ni Tukutuku: <http://www.fijitimes.com>

Vakatataro

Na vosa ni vakabula vakavanua mai vei qo?

Sa para na yadra

DR

Na Tuvavosa VakaViti

Isa! sa qai dua dina na manumanu vuku na Dilio.

Vakayagataka na iyatuvosa sa koto e cake, mo volā mai kina e dua na ivakaraitaki ni:

1. ikurau -
2. nauni -

ikurau – dau cavuti totolo me vakaraitaka na lomada e na gauna e cavuti kina.

E

Na Volavola

I. Na Volavola Raraba

Na Vola iVola

O ni sa lesu mai na Yavusa Dilio e na nomuni ilakolako vakayabaki i na Noca Poulu. E na nomu itūtū vakaliuli ni Yavusa Dilio e na koro o Tagata, Dravukeke, Silega, volā e dua na ivola ni vakavinavinaka vua na Turaganikoro e Savudrodro, Bajika, Noca Poulu.

Me lewe ni nomuni vola:

- vakaraitaka vua ni o ni sa yaco bula vinaka tale mai na nomuni vanua ka ra bulabula vinaka na gone kei na tinadra
- vakavinavinakataka na nodra veimaroroi kei na nodra veiqaravi cecekia e na gauna balavu o ni a lai tu vata tu kina
- o ni sa nuitaka ni na vakā kina na veiciqomi e na yabaki tarava

Me yacamu o Ratu Dilio ke o tagane se o Adi Dilio ke o yalewa. Tuvana vakamatau na nomu ivola qai volā me rauta ni **180 - 190** na vosa.

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na lewe ni nomu ivola.

II. Na Volavola Vakaveiwekani

Na Volagauna

O lewe ni Yavusa Dilio. Sa oti qo e tolu na vula na nomuni vuka voli mai ka o ni sa qai yaco yani e na Noca Poulu. Volā e dua na nomu ivolagauna qai talanoataka kina na nomuni lakolako kei na veika o ni sotava.

Tuvana vakamatau na nomu italanoa ka volā me rauta ni **140 - 150** na vosa.

F

Na Vakacacali

Tomani na kena qaravi na iulutaga ni

Vola ni Talanoa

Serekali

Drama

O bau kila li?

*Ni dua e cavuta vei iko na ivosavosa VakaViti, **Bera na sauriva.***

Na cava na kena ibalebale?

G

Na iTovo Vakavanua

Qaravi na iulutaga: **Na Tagi ni Manumanu**

Volā na **yacanimanumanu** era kunei e na noda vanua kei na **ivakarau** ni nodra tagi.

Vakatataro

Vakamacalataka mada na vakabauta vakaitaukei me baleta na kena dau siu na lulu.

GW

Na Vakadidike VakaViti

Vakadidiketaka mai qai **volā** na **ivosavosa VakaViti** e vakayagataki kina na **yacanimanumanu** kei na **ika** sa koto e ra kei na kedra **dui balebale**.

Manumanu	iVosavosa VakaViti	Kena ibalebale
Kakā		
Kaisau		
Belo		
Beka		
Toa		
Ga		
Lago		
Kadi		
Cikinovu		
Yavato		
Dilio		
Bici		
Koli		
Vusi		
Vuaka		
Ika	iVosavosa VakaViti	Kena ibalebale
Kanace		
Kasala		
Saku		
Qio		
Vonu		
Sumusumu		
Ura		

Manumanu vuka

Vakataroga mai qai volā na yacanimanumanu vuka qo mai na nomu vanua se yacana raraba.

Manumanu	Yacana mai na nomu vanua/raraba
 http://www.taenos.com	
 http://www.oiseaux-birds.com	
 http://www.parfaitimage.com	

Manumanu	Yacana mai na nomu vanua/raraba
 http://blog.mailasail.com	
 https://commons.wikimedia.org	
 https://www.hbw.com	
 http://www.bigdipbirding.com	

Manumanu	Yacana mai na nomu vanua/raraba
 https://naturefiji.org	
 https://fijibirdwatching	
 https://www.treasureisland-fiji.com	
 https://en.wikipedia.org	

Manumanu

Vakataroga mai qai volā na yacanimanumanu qo mai na nomu vanua se yacana raraba.

Manumanu	Yacana mai na nomu vanua/raraba
 https://www.sciencemag.org	
 https://medium.com	
 https://www.rentokil.co.uk	
 https://passintimeinfiji.blogspot.com	

Wase 5 Na Vale VakaViti

Vurevure ni Taba: <http://www.pbikis.com>

E dua na ka eda doka e na vale vakaViti ni ra sega ni vakayagataka na noda qase na ivako me vakadeitaka na veitikina. Era vesuvesu ga e na wā, qo me vakā na magimagi se wā e kilai ni na dei e na dua na gauna balavu. E duatani sara na ituvaki ni vale era tarā na noda qase mai na
 5 kena era tarā na veimatatamata tale eso e vuravura. Na vale vakaViti e batabata e na gauna ni katakata qai katakata e na gauna ni batabata. E rauta vakavinaka na draki ni noda vanua na vale vakaViti.

E taqomaki tale ga na noda vale mai na cagilaba ka ni vesu ga e na wā na isema ni vale. E na vukea na kena veitosoyaki vakalailai ga na isema ni
 10 vale me vakamalumutaka na tataba ni cagi. E so vei ira na noda qase era ubia na delāvuvu ni nodra vale e na co se draunigasau. E vakatokai qori me iulanivale. Ni sa tara oti na vale, e sa qai tuva ka waqa e lomanivale na buka me kuvua ka vakaukauataka tale ga na lomanivale. Na nodra lomanivale na tukada e sega ni wasewasei. E dua tu ga ka dola tu. Qo e
 15 vakaraitaka tu na tadola ni lomadra kei na yalodra. E sega ni qiqo na nodra rai, e savu na nodra loloma.

E dina sara ni dau vakaitamera na nodra vale na noda qase, eda na taroga, se na vakaevei mada na kena butobuto e na bogi. Ia me da kilā ni o ira na noda qase, era dau sasaga, vakadidike qai vakatovototaka na
 20 veika era vakasamataka ni na rawa kina na veika era gadreva.

Era tuvā na irara e lomanivale se ra vakayagataka na miqa me ra vakacaudreva kina na vuanilauci, mulomulo, na makadre se bawara me vakararamataka na lomanivale. E sega li ni veivakayaloqāqātaki na nodra ivakarau ni bula o ira na tukada? O keda eda kawa ni tamata vuku,
 25 gugumatua qai dau sasaga. Me da kakua ni kana buta se vakatabaniuto.

Vurevure ni Tukutuku: Lavetaki ka moici mai na *De Da Mani Guilecava*, Na ikatolu

I. Na Digidigi Saunitaro

Wilika na italanoa qai **digitaka** na isaunitaro **vinaka duadua**.

1. Era sega ni dau vakayagataka na qase na _____ me dau vakadeitaki kina na vale vakaViti.
 - A. ivako
 - B. ituki
 - C. voivoi
 - D. magimagi
2. E dau vesuvesu ga na _____ me dei kina na vale vakaViti e na dua na gauna balavu.
 - A. walai
 - B. voivoi
 - C. wā vau
 - D. magimagi
3. Na vale vakaViti e _____ e na gauna ni katakata qai _____ e na gauna ni batabata.
 - A. tunumaka.....mudre
 - B. batabata.....katakata
 - C. katakata.....batabata
 - D. cagicagi.....tunumaka
4. Era kilai tani na noda qase e na bula ni
 - A. yalowele kei na vucesa.
 - B. cakacaka e na butobuto.
 - C. mamaroroi kei na loloma.
 - D. sasaga kei na vakadidike.
5. Na kana buta se vakataba ni uto e tau vua e dua e dau
 - A. moce.
 - B. vucesa.
 - C. cakacaka.
 - D. vakararavi.

Vatavatairalago

Qima!....Qama!.... Qima!....Qama!....

Tukutuku sa lamata!

Na cava?

Niu Lako e na dua na vanua au na kauta tiko ga na noqu vale.

O cei o au?

II. Na Saumi Taro Leleka.

Vakayagataka na italanoa mo **sauma kina na taro** sa koto e ra.

1. E dau dei tu ga na vale vakaViti e na gauna ni cagilaba. Na cava na vuna?
2. Na cava e dau vakayagataki me iulanivale?
3. Vakamacalataka se cava na vuna e sega ni dau vākatuba qai sega ni wasewasei na loma ni nodra vale vakaViti na qase e liu.
4. Volā e **rua** na vu ni kena dau waqa e lomanivale tara oti na buka.
5. Era dau vakararamataka vakacava na nodra lomanivale na tukada?

B

Na Lawa Ni Vosa

I. Na Vakasavuitukutuku

Vakasavuya na itukutuku sa koto e ra.

1. “E rauta vinaka na noda vanua na vale vakaViti,” e kaya o Tevita.
2. “Na cava era ubia kina na delāvuvu ni nodra vale e na co?” e taroga o Samu.
3. “Vakacaudreva mada na noqu irara,” e kerei Jone o Timoci.
4. “Na cava meu vakayagataka?” e taro o Jone.
5. “Mo vakayagataka ga na miqa,” e sauma o Timoci.

II. Na Vosa Cavuti

Volā na vosa e **cavuta o koya e vosa tiko** e na iyatuvosa e ra.

1. E a kaya o Tomasi ni sega ni vakayagataki na ivako e na tara ni vale vakaViti.
2. E a taroga o Marika se cava e vakayagataki kina na magimagi.
3. E a sauma o Tomasi ni a taqomaka na vale mai na cagilaba.
4. E a kerei Jone o Mosese me waqara mada na buka e na lomanivale.
5. E a kurauti Josefa o Timoci me vakacaudreva totolo na nona irara.

III. Na Vosa Veibasai

Volā na **veibasai** ni veivosa sa koto e ra.

1. qiqo -
2. tadola -
3. batabata -
4. yaloqāqā -
5. delāvuvu (vale) -

IV. Na Vosa Tautauvata

Volā na **vosa tautauvata** ni veivosa sa koto e ra.

1. savu (vakarau ni yalo) -
2. gadreva -
3. vakasaqara -
4. gugumatua -
5. vakacaudreva -

C

Na Buli Vosa

Tovo e Lomanivale 2

Bulia e **rua** na iyatuvosa me vakacurumi kina na ivosavosa vakaViti sa koto qori e ra. **Dua na iyatuvosa me vakacurumi kina e dua ga na ivosavosa vakaViti.** Na iyatuvosa e volai me matata vinaka na kena ibalebale.

1. kana buta
2. vakataba ni uto

D

Na Vakadewa Vosa

Vakadewataka e na Vosa VakaViti raraba na iyatuvosa sa koto e ra. Mo kakua ni veisautaka na kena ibalebale dina.

Navala is a village in the Ba Highlands of Viti Levu. It is renowned for its thatched buildings, amounting to over 200. Navala is very special because all their houses are the same size. This shows Navala's equality, and is one reason why Navala is a special village.

Vurevure ni Tukutuku: <https://en.wikipedia.org>

DR

Na Tuvavosa VakaViti

E dua na turaga dau veikauaitaki o Josateki.

Vakayagataka na iyatuvosa sa koto e cake, mo volā mai kina e dua na ivakaraitaki ni:

1. ikuriliu –
2. ikurimuri –

ikuriliu – ikuri e cavuti ni bera na yavu.

ikurimuri – ikuri e cavuti ni oti na yavu.

E

Na Volavola

I. Na Volavola Raraba

Na Vola iVola

Tovo e Lomanivale 3

E sa vakadonui e na bose vakoro me sa tara e dua na nomuni vale vakaViti na gonevuli me nomuni vanua ni gagadi. E na nomu itūtū vakaliuliu ni gonevuli e na koronivuli o Wainigasau Secondary School, Katonimeli 342, Wainidaga, volā e dua na ivola ni kerekere vua na Daireketa, Tabacakacaka ni Idinia ni Mataivalu ni Viti, Katonimeli 561, Suva, ka kerea na veivuke ni nona tabana e na cakacaka bibi qo.

Me lewe ni nomu ivola:

- inaki ni vale vakaViti
- yaga ni vale vakaViti vei kemuni na gonevuli
- veivuke cava o ni gadreva mai na nodra tabana me tara kina na vale vakaViti

Me yacamu buli o Marika Seratu ke o gonetagane se o Susana Tamani ke o goneyalewa. Tuvana vakamatau na nomu ivola qai volā me rauta e **180 - 190** na vosa.

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na ivola.

II. Na Volavola Vakaveiwekani

Na Veitalanoa se Veivosaki

Drau veitalanoa tiko kei na dua na nomu itokani e na nomu koro me baleta na vinaka kei na ca ni vale vakaViti. Volā na lewe ni nomudrau veitalanoa me rauta ni **140 - 150** na vosa.

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na italanoa.

F Na Vakacacali

Tomani na kena qaravi na iulutaga ni

Vola ni Talanoa

Serekali

Drama

G Na iTovo Vakavanua

Tovo e Lomanivale 4

Qaravi na iulutaga: **Na iVakarau se iTovo e na Lomanivale**

O bau kila li?

Ni dua e cavuta vei iko na ivosavosa vakaViti,

Gasa yawa.

Na cava na kena ibalebale?

Vakatataro

Ni dua e vakabula yani vei iko e na vosanivanua qo:

Bula siʻa

O na kilā sara ni o koya e vakabula vei iko e cavutu mai e na yasana vakaturaga o _____.

GW

Na Vakadidike VakaViti

Veidutaitaka na vinaka kei na ca ni vale vakaViti kei na vale vakaValagi.

Vale vakaViti		Vale vakaValagi	
Vinaka	Ca	Vinaka	Ca

<http://www.archimania-vision.at>

<http://www.kithomes.net.au>

<https://www.housingparadise.com>

<https://upload.wikimedia.org>

Wase 6 Na Vakasaqa E Na Bitu

Vurevure ni taba: <https://upload.wikimedia.org>

E levu sara na ivakarau ni kena dau vakasaqari na keda na kawa iTaukei e na noda vanua lomani qo o Viti ia, meu na vakamacalataka mada yani e dua era dau kilai tani kina na tubuda e na gauna e liu oya na nodra dau vakasaqara na kakana e na bitu.

- 5 E dua na iwalewale ni kena vakayagataki na bitu oya me musu mai na bitu dina, na mataqali bitu lailai mai na bitu kau ia, e levu cake mai na bitu sanisani qai mai musu e dua na muana me rawa ni laurai na lomanibitu qai tawani i loma na wai.

- 10 Ni sa tawa oti na wai, e na qai biu yani kina na kakana e vinakati me saqa. E levu era dau vakasaqara kina na ika, uvi, dalo, duna, ura kei na rourou. Na kena dau biu na ika vakabibi na ika lalai me vakā na tiatia, vo kei na veimataqali ika ni waidranu era tawa tu na veiuciwai lalai e na lomanivanua.

- 15 E na gauna sa biu oti kina e na lomanibitu na kakana e vinakati me saqa sa na qai sogo na gusunibitu e na drauniuto se draunidalo se drauniboeboe. Na drauniboeboe e vakā toka na draunijaina. Ni sa vakarautaki oti na bitu kakana, e na vakaraviti vakamatau i na matadravu, sa waqa rawa tu kina na kena buka.

- 20 E rawarawa sara na kena vakasaqari na kakana e na bitu qai totolo tale ga na kena dau kerekere ka buta na kakana e na lomanibitu. E levu tale tu na icakacaka ni bitu me dau vakasaqari kina na kakana.

- 25 E dua na kena iwalewale oya me cebe vakabalavu na bitu qai maroroi na kena e musu me kena isogo qai biu e na lomanibitu na kakana cava ga e ganita me saqa ia, me rauta vinaka na lomanibitu qai mai vakadavori vakamatau yani e na matadravu sa waqa tu mai kina na buka.

E rawa ni vakayagataki na uto me kena kakana dina, oya me tavu me yacova ni loaloa vinaka se qesa na kulina qai cicigi tani vakamatau.

30 E rawa tale ga ni saqa na kakana dina kei na kena icoi e na lomanibitu ka vakatau ga e na levu ni bitu e vakayagataki. Na icakacaka ni kakana qo e ganita vinaka na gauna ni teitei i veikau ke dredre na kena kau na kuro ni vakasaqa.

E sa rawa sara ga ni da vakayagataka ga na veika e tu vakavolivoliti keda. Ni sega na masima, e sa na rawa ni vakayagataki na draunikau e vakatokai na waruta.

Lavetaki ka moici mai na *iLalakai*, 18 ni Janueri, 2017

A

Na Taro

I. Na Digidigi Saunitaro

Wilika na italanoa qai **digitaka** na isaunitaro **vinaka duadua**.

1. Na _____ e dau vakayagataki e na gauna e liu me vakasaqari kina na kakana.
 - A. bitu
 - B. gasau
 - C. draunijaina
 - D. drauniboeboe
2. Na mataqali bitu cava e dau digitaki me vakasaqari kina na kakana?
 - A. Bitu kau.
 - B. Bitu vatu.
 - C. Bitu dina.
 - D. Bitu sanisani.
3. E dau vakasaqari vakalevu e na lomanibitu na
 - A. ika, uvi, dalo, duna, ura kei na rourou.
 - B. ika, toa, dalo, duna, ura kei na rourou.
 - C. mānā, dairo, dalo, duna, ura kei na rourou.
 - D. bulumakau, toa, dalo, duna, ura kei na rourou.

O bau kila li?

Ni dua e cavuta na ivosavosa vakaViti, **Veisoqovi vakaulu ni Tivoli**.
Na cava na kena ibalebale?

4. Na draunikau cava e vakayagataki me sogo kina na bitu?

- A. Drauniwī.
- B. Drauniuto.
- C. Drauniota.
- D. Draunidrala.

5. Na draunikau cava e rawa ni vakayagataki me sosomitaka na masima?

- A. Bele.
- B. Waitui.
- C. Waruta.
- D. Rourou.

II. Na Saumi Taro Leleka

Vakayagataka na italanoa mo **sauma kina na taro** sa koto e ra.

1. Vakamacalataka na kena dau vakarautaki na bitu ni bera ni vakayagataki e na vakasaqa.
2. E dau qai vakabutari vakacava na kakana e tawa e na lomanibitu?
3. Volā e **rua** na vinaka ni kakana saqa e na bitu.
4. Vakamacalataka na icakacaka ni tavu uto.
5. Na gauna cava e gauna vinaka ni vakasaqa e na bitu?

B

Na Lawa Ni Vosa

I. Na Vakasavuitukutuku

Vakasavuya na itukutuku sa koto e ra.

1. “Dou kauta mai vakalevu na bitu, Samisoni,” e kacivaka yani o Ivamere.
2. “Sa tu qo na bitu kau,” e kacivaka tale mai o Joape.
3. “E tu i vei na drauniboeboe?” e tarogi Ivamere o Joape.
4. “Sogota mada na gusunibitu e na drauniuto,” e kerei Maraia o Ivamere.
5. “Vakayagataka na waruta me nomu masima!” e kailavaka yani o Ivamere.

II. Na Vosa Cavuti

Volā na vosa e **cavuta o koya e vosa tiko** e na iyatuvosa e ra.

1. E a taroga o Marica se cava me saqa e na bitu.
2. E a sauma o Ivamere me vakasaqara na vo kei na tiatia.
3. E a tataunaka vei Livai o tinana me vakarautaka rawa na matadravu.
4. E a kurauti Livai o tinana me vakatotolo ni sa toso totolo na liganikaloko.
5. E a kerei Savenaca o Filimoni me karia na uto me laukana vata kei na rourou.

III. Na Vosa Veibasai

Volā na **veibasai** ni veivosa sa koto e ra.

1. davo -
2. sogo -
3. tawa -
4. matau (tovo) -
5. lomanibitu -

IV. Na Vosa Tautauvata

Volā na **vosa tautauvata** ni veivosa sa koto e ra.

1. ganita -
2. maroroi -
3. vakabibi -
4. iwalewale -
5. vakatokai -

C

Na Buli Vosa

Vakayagataka na vosa sa koto e ra mo **buli yatuvosa** kina. Dua na iyatuvosa me vakacurumi kina e dua na vosa.

1. ganita
2. vakaraviti
3. vakamatau

Vatavatairalago

Qima!Qama!.... Qima!....Qama!....

Tukutuku sa lamata!

Na cava?

Niu se gone au a vakaisulu ia, niu sa qase au sa luvawale.

O cei o au?

D

Na Vakadewa Vosa

**Vakadewataka e na Vosa VakaViti raraba na iyatuvosa sa koto e ra.
Mo kakua ni veisautaka na kena ibalebale dina.**

Lemon juice, seasoned seafood, charcoal-cooked seafood, bamboo-cooked delicacies and earth oven cooked food, all much enjoyed even in the modern day- not only sustainable methods of cooking but the most healthy ways of preparing food.

Vurevure ni Tukutuku: <http://www.fijitimes.com>

DR

Na Tuvavosa VakaViti

E a vakaramusutaka na tabanibeka na tabanikau e a lauviri kina.

Vakayagataka na iyatuvosa sa koto e cake, mo volā mai kina e dua na ivakaraitaki ni:

1. ikuriliu
2. ikurimuri

E

Na Volavola

I. Na Volavola Raraba

Volā e dua na italanoa e na **iulutaga** sa koto qori e ra:

Ulutaga: Na Totoka ni Bula Vakaitaukei

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na italanoa.

Vatavatairalago

Qima!Qama!.... Qima!....Qama!....

Tukutuku sa lamata!

Na cava?

Salasala o Ra Co salavi Ra Vatu, salasala o Ra Vatu salavi Ra Kakana.

O cei o au?

II. Na Volavola Vakaveiwekani

Vakayagataka e **dua** vei rau na iyaloyalo sa koto e ra mo vola italanoa kina. **Bulia** e dua na nomu **iulutaga**.

Yaloyalo I

Vurevure ni Tukutuku: <https://www.shutterstock.com>

Se

Yaloyalo II

Vurevure ni Tukutuku: <https://www.tripadvisor.com>

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na italanoa.

F

Na Vakacacali

Tomani na kena qaravi na iulutaga ni

Vola ni Talanoa

Serekali

Drama

G

Na iTovo Vakavanua

Me qaravi na iulutaga: **Na iVakaloma Vinaka**

Volai na ivakalomavinaka kei na kena icakacaka.

GW

Na Vakadidike VakaViti

Me vukea na kena qaravi na iulutaga ni Tovo Vakavanua, vakataroga mai na icakacaka ni vakalomavinaka qo. Qai vakuria tale eso e kilai kina na nomu vanua. Me volai na yacani vakalomavinaka qai vakamacalataki na kena icakacaka.

<i>iVakaloma Vinaka</i>	<i>Kena iCakacaka</i>
Vudi Vakasoso	

Wase 7 Na Yavu Dei

Vurevure ni Taba: <https://iblp.org>

Me sa tekivu kece mai Jerusalemi na kena vakatitobutaki na qaravi Kalou me ra vakayavutaki vakavinaka na luveda e na yavu vaKarisito ka me da sa gumatua sara na masulaki ira.

- 5 Qori na veika e vakaraitaka o na iTalatala Iliesa Naivalu, na Vunivola Levu ni Bula Raraba ni Lotu Wesele e Viti kei Rotuma e na vuku ni tukutuku eso era sa coriti kina na itabagone e Viti nikua.

Me da sa yadra mai na moce ka vakilā ni sa cakacaka sara tiko vakaukaua na vunica e na vuku ni tukutuku vakadomobula eda sa rogoca tiko e Viti kei na veika tale ga e sa yaco tiko mai vanua tani.

- 10 “Au vakabauta tiko ni kevaka e vakadaberi ga na bula kei na vuvale e na yavu vaKalou ra tuberi e na veisiga na luveda e na vosa bula ni Kalou, e na daumaka na noda itosotoso,” e kaya o Talatala Naivalu.

Qo e sa ikaukau mai ni gauna vou eda curuma tiko, ni sa vakamalumalumutaki na veiyavu bibi ka kaukaua ka dau maroroi keda.

- 15 Na kena sa curutaki na veimataqali vakavuvuli vou, na kena sa soli vakayauyau na galala kei na dodonu vei ira na luveda kei na draki ni vaqara bula era sa ogaoga kina na itubutubu ni ra sa sega ni kauaitaki kina na gone.

- 20 E bolelira tale ga na isoqosoqo lotu e Viti o na iTalatala Naivalu se sa mua donu tiko na veiqaravi ni Lotu e Viti e na gauna nikua?

E sa vica vata na drau na isoqosoqo lotu vaKarisito sa tu e Viti nikua, sa qai torocake ga na levu ni veimataqali leqa.

“Sa levu na ivunau kaikaila ia, sa sega ni qaravi tiko na veika e dodonu me vagolei taumada i na veiqaravi ni Lotu,” e kuria o Talatala Naivalu.

- 25 E kaya tale ga ni dodonu me da sa veitalanoa vakalevu na lewenivuvale ka veitalanoataka na veiulutaga e rawa ni taraicake kina na noda bula ni veiwekani kei na toso i liu.

Lavetaki ka moici mai na *iLalakai*, 25 ni Okotova, 2017

A

Na Taro

I. Na Digidigi Sau ni Taro

Wilika na italanoa qai **digitaka** na isaunitaro **vinaka duadua**.

1. Ni tukuni me **tekivu kece mai Jerusalemi** e kena ibalebale ya ni tekivu mai
 - A. vale.
 - B. Isireli.
 - C. Rotuma.
 - D. valenilotu.
2. Na cava na nona itutu o na iTalatala Iliesa Naivalu e na loma ni lotu Wesele e Viti kei Rotuma?
 - A. Qase levu.
 - B. Talatala Qase.
 - C. Dauniyau ni Bula Raraba.
 - D. Vunivola Levu ni Bula Raraba.
3. E vakaraitaka o na iTalatala Naivalu ni sa cakacaka vakaukaua sara tiko na _____ e na noda Viti.
 - A. lotu
 - B. vunica
 - C. soqosoqo lotu
 - D. Tabana ni Bula Raraba
4. Na cava e vakadreti tiko e na i ka 10 ni yatu?
 - A. Na vakabauta.
 - B. Na veituberi mai vale.
 - C. Na daumaka ni tosotoso.
 - D. Vakadaberi na vuvale e na yavu vaKalou.

5. Sa ikaukau ni gauna vou qo na

- A. vosa bula ni Kalou.
- B. nodra veituberi na iTalatala.
- C. ivakasala mai na lomanivuvale.
- D. kena sa vakamalumalumutaki na veiyavu bibi ka kaukaua e virikotori.

II. Na Saumi Taro Leleka

1. Na cava e sa vakaleqai ira na gone e na gauna nikua?
2. Na ibolebole cava e bolel ira tiko kina na isoqosoqo lotu e Viti o na iTalatala Naivalu?
3. Volā e **rua** na ka erau toso vata cake e na noda Viti e tukuni e na i ka 21 ni yatu.
4. Volā e **dua** na ka sa yaco tiko ka vakaseva na veika e dodonu me vagolei e na veiqaravi ni lotu?
5. Vakamacalataka e **dua** na ka e vakadreti me taraicake kina na noda bula ni veiwekani kei na toso i liu.

B

Na Lawa Ni Vosa

I. Na Vakasavuitukutuku

Vakasavuya na itukutuku sa koto e ra.

1. “Me da gumatua na masulaki ira na luveda,” e kaya o na iTalatala Iliesa.
2. “Sa mua donu tiko beka li na veiqaravi ni lotu e Viti nikua?” e taro o Talatala Naivalu.
3. “Dou dau qarauna na gauna ni nodatou lotu vakavuvale,” e kaya o Tinai Ema.
4. “Mo ni dau rogoca vinaka na ivakavuvuli mai vale,” e kaya o qasenivuli.
“Me rawa ni o ni kalougata kina.”
5. “E bolel au na ivakamacala nei Setareki nikua, au sa na tovolea meu veisau,” e kaya o Sala.

O bau kila li?

*Ni dua e cavuta na ivosavosa VakaViti, **Lauti kaya na sui ni kena**. Na cava na kena ibalebale?*

II. Na Vosa Cavuti

Volā na vosa e **cavuta o kaya e vosa tiko** e na iyatuvosa e ra.

1. E a kaya o na iTalatala me ra yadra mai na moce ka vakilā na cakacaka vakadomobula ni vunica.
2. E a kaya o Emosi ni sa levu na galala kei na nodra dodonu na gone e na gauna oya.
3. E a taroga o Alumeci se na iulutaga cava me veitalanoataki e na lomanivuvale.
4. E a vakasalataki ira na gone na Turaga Bete me ra dau gumatutaka na lotu e na veisiga.
5. E a vakadreti ira na itubutubu o na iTalatala me ra dau qarauna vinaka na luvedra e na gauna oya.

III. Na Vosa Veibasai

Volā na **veibasai** ni veivosa sa koto e ra.

1. torocake -
2. gumatua -
3. vakaukaua -
4. veimataqali -
5. vakatitobutaki -

IV. Na Vosa Tautauvata

Volā na **vosa tautauvata** ni veivosa sa koto e ra.

1. coriti (salusalu) -
2. itosotoso -
3. daumaka -
4. kauaitaki -
5. vakadomobula -

O bau kila ii?

Ni cavuti na ivosavosa vakaViti ki Namuka vata ga nikua, na cava na kena ibalebale?

Vakayagataka na matavosa sa koto e ra mo **buli yatuvosa** kina.

1. mua donu
2. yavu vaKalou
3. soli vakayauiyau
4. itukutuku vakadomobula
5. tekivu kece mai Jerusalemi

D Na Vakadewa Vosa

Vakadewataka e na Vosa VakaViti raraba na iyatuvosa sa koto e ra. Mo kakua ni veisautaka na kena ibalebale dina.

Children are gifts of God and it is very important for them to know their rights. They are very special to their parents and they need protection, love and care.

Vurevure ni Tukutuku: <http://Fiji Sun Online>, April 28, 2016

DR Na Tuvavosa VakaViti

Ulutaga – **Bi**

Toqā na **bi** e na veivosa e katabuto e na iyatuvosa e koto e ra.

1. O cei na **yacana**?
2. E se bera ni **caka** na lotu.
3. Me **yaca** vinaka na tavioka.
4. Eratou sa **cakava** o Seremaia na lovo.

Bi – na votu e cavuti rogo levu.

Vatavatairalago

Qima!Qama!.... Qima!....Qama!....

Tukutuku sa lamata!

Na cava?

*E dua na gone e veiciciyaki tiko,
ni sa cici tiko vakā sa qai sala mai na kabu
ka cadra sara na siga.*

O cei o au?

I. Volavola Raraba

Volā e dua na ivola ni veisureti vua na Qase Levu ni Lotu Wesele e Viti kei Rotuma e na John Hunt Building e Suva me lai vulagi dokai e na nomuni koronivuli e na siga ni Gone e Vuravura ka vosa e na iulutaga, **Na Bibi Ni Vakavuvuli Vinaka Mai Vale.**

Vakamatatataka e na lewenivola na veika qo:

- na tikinisiga kei na gauna e na vakayacori kina na soqo
- wiliwili ni gonevuli kei na qasenivuli era na tiko kei na
- **dua** tale na veika bibi o nanuma mo vakaraitaka

O vuli tiko e na Vuna Secondary School, Katonimeli 126, Suva.
Me yacamu buli o Ovini Ratu ke o gonetaganane se o Ana Ratu ke o goneyalewa.

Volā na nomu ivola me rauta ni **180 - 190** na vosa.

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na ivola.

II. Volavola Vakaveiwekani

Vakayagataka na iyatuvosa e ra mo tekivutaka kina e dua na nomu italanoa.
Bulia tale ga e dua na iulutaga ni nomu italanoa.

E dodonu me tekivu taumada mai Jerusalemi na

Volā na na italanoa me rauta ni **140 - 150** na vosa.

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na italanoa.

Tomani na kena qaravi na iulutaga ni

Vola ni Talanoa

Serekali

Drama

G Na iTovo Vakavanua

Tomani na kena qaravi na iulutaga: **Na iVakarau e na Lomanivuvale**

GW Na Vakadidike VakaViti

Volā na **Donu** se **Cala** e na ivakarau vakaViti sa koto e ra.

No	iVakarau	Donu se Cala
1	Na katuba i sue o na curu kina kevaka o vulagi e na dua na vale.	
2	E tabu na qito e na lomanivale.	
3	Ni o sa curu e na dua na vale o vulagi kina o na lai dabe sara mai cake.	
4	E tara ni o dabeca na ilagonikatuba.	
5	Ni da vinakata me da lako sivita e dua na tamata e lomanivale, eda na vakarogotaka taumada vua na tamata oya. Sa na qai solia na galala na tamata oya, eda na qai lako vakalairoro yani e dakuna ka cavuta na vosa qo “tilou”.	
6	E tabu ni dau caka na kana e na vanua e caka kina na moce.	
7	E tara na vakaisala e na lomanikoro.	
8	E tabu na cauvei tauwelu kei na isulu e na lomanikoro.	
9	E tabu na curuma vakailoa na lomanibai e Valelevu.	
10	E tabu na veisāvosa vei ira na qase cake veikeda.	
11	E tara na veisāvosa kei rau na itubutubu.	

Wase 8 Na Saravanua

Vurevure ni Taba: <http://www.richard-seaman.com>

Na saravanua e dua tale ga na sala e rawa ni vukea na kena vakabulabulataki na noda itovo dina vakaiTaukei. Na nodra taleitaka na dau saravanua na sarava na itovo ni dua tale na matatamata kei na nodra cakacakaniliga, e dau vukea vakalevu na kena vakatavuvulitaki kei na kena vakabulabulataki.

E rawa tale ga ni dau vukea na noda rawa ilavo na lewenivanua e na kena vakaraitaki na noda taledi se veivakalasai.

Na veika yaga e kauta mai na saravanua, e okati tale ga kina na kena taqomaki na veika e tu wavolita e dua na itikotiko. Na veika e uasivi kina na saravanua oya e na gauna vata era taqomaka tiko kina na veika bula e tu wavoliti ira era sa rawa ilavo tale ga kina na lewenivanua.

E dua na kena ivakaraitaki vinaka oya na veikau mai Bouma e Taveuni. E dua na dau ta kau mai Korea e a via mai taya na kena kau me vakā na vesi, dakua kei na kauvula. Sa mani nanumi kina me vakayacori na saravanua me ivurevurenilavo vei ira na lewenivanua e kea baleta e na sega ni vakacacani kina e dua na nodra iyaubula. Era sa taleitaka dina na ilavo e vure tiko mai na saravanua o ira na iTaukei ni qele mai Bouma.

Na ka e duidui kina na saravanua kei na musuki ni yaubula me volitaki me vakā na ta kau, oya ni na taura ga vakadua na ilavo ni ta kau na iTaukei ni qele, oti sa na sega tale na kena yaga e na vica na yabaki mai muri. Na saravanua e vukea na kena taqomaki na veika bula, ka ra na taura tu ga na iTaukei ni qele na kena yaga vakailavo e na veiyabaki.

Lavetaki ka moici mai na *Mata*, 2001

A

Na Taro

I. Na Digidigi Saunitaro

Wilika na italanoa qai **digitaka** na isaunitaro **vinaka duadua**.

1. Na saravanua e dua tale ga na sala e rawa ni vukea na kena
 - A. laurai na veiyaubula.
 - B. rawati ni veitovo vovou.
 - C. butuki ni so na veivanua.
 - D. vakabulabulataki na noda itovo na iTaukei.
2. Na cava e dua na ka yaga era kauta mai na saravanua?
 - A. Bulataki ni bula veisau.
 - B. Vakayalia na noda itovo.
 - C. Rawata mai veikeda na ilavo.
 - D. Vakarusu na veika e tu wavoliti keda.
3. Era taleitaka na saravanua na vanua o Bouma e na
 - A. itovo vakavanua.
 - B. totoka ni kena veikau.
 - C. irairai vinaka ni kena otela.
 - D. tuvani matau ni veivalevale.
4. Na cava e vakavuna na kena vakayacori na saravanua me ivurevure ni lavo?
 - A. Nodra duavata na itabagone.
 - B. Nodra veivosaki na iTauke ni qele
 - C. Nona via mai ta kau e dua na kai Korea.
 - D. Na kena gadrevi me voli na kau mai Bouma.
5. Na kau cava so era bula e Bouma?
 - A. Vesi, yasi kei na kauvula.
 - B. Vesi, mokosoi kei na dakua.
 - C. Vesi, dakua kei na kauvula.
 - D. Vesi, kauvula kei na damanu.

II. Na Saumi Taro Leleka

Vakayagataka na italanoa mo **sauma kina na taro** sa koto e ra.

1. Na cava na ivurevure ni ilavo vei ira mai Bouma?
2. Na cava soti era dau taleitaka na saravanua?

3. Vakamacalataka e **dua** na ka era sa taleitaka tiko na lewenivanua mai Bouma.
4. Na cava na vuni nodra digitaka na lewenivanua mai Bouma na saravanua?
5. Era sega ni digitaka na ta kau o ira mai Bouma. Na cava na vuna?

B

Na Lawa Ni Vosa

I. Na Vakasavuitukutuku

Vakasavuya na **itukuutuku** sa koto e ra.

1. “E vakabulabulataka na noda itovo dina vakaiTaukei na saravanua,” e kaya o Jope.
2. “Era taleitaka dina na ilavo e vure tiko mai na saravanua na iTaukei ni qele mai Bouma,” e kaya na turaga ni koro.
3. “E mai taya na kau me vakā na vesi kei na damanu na turaga ni Korea,” e kaya o Elia.
4. “E vakacacani na nodra iyaubula?” e taroga na iliuliu ni kabani.
5. “E turaga ni vei na dau ta kau? e taroga o Samisoni.

II. Na Vosa Cavuti

Volā na vosa e **cavuta o koya e vosa tiko** e na iyatuvosa e ra.

1. E a kaya o Eroni ni ra taleitaki ira na saravanua na iTaukei.
2. E a tarogi Jope o Salesi se tiko e na yasai Viti cava o Bouma.
3. E a kaya na iliuliu ni matanitu ni dua vei ira na ivurevure ni lavo vinaka e Viti na saravanua.
4. E a kailavaka vei tinana o Acani ni sa kama na vale.
5. E a kaya o na iTalatala ni dodonu me ra sa duavata na veimatalotu kece e Viti.

III. Na Vosa Veibasai

Volā na **veibasai** ni veivosa sa koto e ra.

1. vulagi -
2. vakalevu -
3. taleitaka -
4. taqomaka -
5. vakabulabulataki -

IV. Na Vosa Tautauvata

Volā na **vosa tautauvata** ni veivosa sa koto e ra.

1. yaga -
2. taura -
3. musuki -
4. itikotiko -
5. ivurevure -

C

Na Buli Vosa

Vakayagataka na matavosa sa koto e ra mo **buli yatuvosa kina**.

1. ivurevure ni lavo
2. taqomaki na veika bula
3. ivakaraitaki ni noda taledi
4. vakacacani na nodra iyaubula
5. vakabulabulataki ni noda itovo

D

Na Vakadewa Vosa

Vakadewataka e na Vosa VakaViti raraba na iyatuvosa sa koto e ra. Mo kakua ni veisautaka na kena ibalebale dina.

On a recent trip to Taveuni, our family took a hike to the waterfalls. We took a swim at the base of the beautiful falls which was very refreshing as we were all hot by the time we got there. This is a great outing while on the Island.

Vurevure ni tukutuku: <https://www.tripadvisor.com.au>

DR

Na Tuvavosa VakaViti

Ulutaga – **nauni**

Kovurivitaka na **nauni** e na **iyatuvosa** sa toka qori e ra.

1. Na talevoni nei cei qo?
2. Me walui yani na voivoi.
3. Sa totoka dina na ibe qori.
4. Era taleitaki Maikeli na gone.
5. E marautaki na nodra yaco mai na Ositereli.

E

Na Volavola

I. Na Volavola Raraba

Volā e dua na italanoa mai na **iulutaga** sa koto e ra.

Ulutaga: **Me Da Vakabulabulataka Na Veika Eda Kilai Tani Kina**

Volā na nomu italanoa me rauta ni **180 - 190** na vosa.

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na italanoa.

II. Na Volavola Vakaveiwekani

O sa digitaki e na lewe ni nomu kalasi mo vosa e na iulutaga, **Na Bibi ni Bula Vakaivakarau**, e na gauna ni soqoni vata ni gonevuli e na nomu koronivuli.

Volā na lewe ni nomu itavi vosa me rauta ni **140 - 150** na vosa.

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na itavi vosa.

F

Na Vakacacali

Tomani na kena qaravi na iulutaga ni

Vola ni Talanoa

Serekali

Drama

G

Na iTovo Vakavanua

Qaravi na iulutaga: **Na Sauvi Ni Vuku kei na Kilakā**

GW

Na Vakadidike VakaViti

Bulia e dua na serekali me kena iulutaga **Na Noda iYaubula.**

- me va taucoko na qaqana
- dua na qaqani serekali me tiko kina e va i na ono na iyatu.
- me vakacurumi kina na iwalewale ni buli serekali

Vurevure ni Taba: <http://fijisun.com.fj>

E dua na isolisoli loloma ni Turaga na bati. Eda vakayagataka e na gauna e da kana kina, rawa ni matata kina na noda vosa qai vukea tale ga na keda irairai me totoka tu.

5 Na vuca ni bati kei na mate ni gadro e vu mai na waigaga katikati ka vakasucuma na manumanu e tubu e na duka ni kakana tu dede ka kabikabi tu e na dela se yasanibati, oya ke sega ni masi se masi vakaca. Qo sa qai dau vakavuna na mosi ni bati kei na gadro.

10 E dua na leqa e sega ni levei rawa, oya na kena sega ni buli vakavinaka tu na batidra eso na gone. E na dela se yasanibati buli vakaca, e na kunei kina na qakilo titobu lalai sara ka rawa ni ciqoma matua ka soqona na duka ni kakana, ka maroroa tu, veitalia sara ke da masi bati vakavicasagavulu, sa na vuca ga ka tola na batida.

15 E vu qo e na nodra sega ni dau gumatuataka na kania na kakana ni buli sui kei na bati o ira na marama na tinada e na gauna eda sa vakasucumi tiko kina. Qo e wili kina na sasaluniwaitui, lewenimanumanu, sucu bulabula kei na kakana bulabula e da tea. E levu na kakana mai na sitoa e sau levu, e meca ni bati ka sega tale ga ni vakabulabulataka na yago.

20 E wase vakatolu na bula kei na tubu ni batida. Na bati ni sucu e 20, ni da se gone lailai. Ni sa lutu kece qori, sa qai basika na bati tudei e 32. E ratou na qai kuria na 32 qori e 4 na batiniyalomatua ni da sa uabula. O ira na vuniwai kei na nasi ni bati era kenadau e na kilā na veika me baleta na bati ra dau soli vakasala kina ka walia na leqa ni bati sa laurai. Sa daumaka sara kevaka era dau raica na batida e na veiyabaki.

Lavetaki ka moici mai na *iLalakai*, 2002

A

Na Taro

I. Na Digidigi Saunitaro

Wilika na italanoa qai **digitaka** na isaunitaro **vinaka duadua**.

1. E dua na isolisoli loloma ni Turaga e tukuni e na italanoa na
 - A. bati.
 - B. gone.
 - C. irairai.
 - D. kakana.
2. E **tolu** na yaga ni bati e vakaraitaki e na italanoa.
 - A. Vukea na keda irairai ka me da makututaka.
 - B. Kana kina ka sega ni matata vinaka na noda vosa.
 - C. Matata na noda vosa ka yaga me vakasavasavataki.
 - D. Kana, matata kina na noda vosa ka totoka kina na keda irairai.
3. Na cava e vuna na vuca ni bati?
 - A. Vucesataka na kena qaravi na bati.
 - B. Sega ni vakayagataki na waimate ni masi ni bati.
 - C. Sega ni makututaki na kena vakasavasavataki na bati
 - D. Waigaga katikati kei na kakana tu dede e na maliwa ni bati.
4. E dua na leqa e sega ni levei rawa na kena
 - A. vuca na bati.
 - B. sega ni masi vinaka na bati.
 - C. sega ni qaravi vinaka na bati.
 - D. sega ni buli vinaka na batidra eso na gone.
5. Na cava e na kune e na yasa ni bati buli vakaca?
 - A. Na gadro.
 - B. Na tola ni bati.
 - C. Na duka ni kakana.
 - D. Na qakilo titobu lalai.

Vatavatairalago

Qima!Qama!.... Qima!....Qama!....

Tukutuku sa lamata!

Na cava?

Era Lewe 20 na mataivalu era vakaisala vulavula.

O cei o au?

II. Na Saumi Taro Leleka

Vakayagataka na italanoa mo **sauma kina na taro** sa koto e ra.

1. Na cava e vuna na tola ni bati?
2. Vakamacalataka na vuna e sega ni dau buli vinaka kina na batidra eso na gone.
3. Na kakana cava e vukea na buli ni sui kei na bati?
4. Vakamacalataka na **tolu** na iwasewase ni tubu ni batida.
5. Volā e **dua** na ivakasala e volai e na iotioti ni parakaravu me baleta na bati.

B

Na Lawa Ni Vosa

I. Na Vakasavuitukutuku

Vakasavuya mada **na itukutuku** sa koto e ra.

1. “Me da yadrava matua ka qarava vinaka na batida,” e kaya o Karalaini.
2. “Luvequ, dau masia vinaka na batimu,” e kaya o Siteri.
3. “Sa rui saulevu na kakana e na sitoa,” e kaya o Taitusi.
4. “E wase beka vakavica na tubu ni batida?” e taroga o qasenivuli.
5. “O cei e kenadau e na kilā na veika me baleta na bati?” e tarogi Alisi o Kelera.

II. Na Vosa Cavuti

Volā na vosa e **cavuta o kaya e vosa tiko** e na iyatuvosa e ra.

1. E a tukuna o Vuniwai Koini ni levu na gone e na gauna ya sa totolo na ca ni batidra.
2. E a tarogi tinana o Marica se me masia vakavica na batina e na dua na siga.
3. E a vosa tagitagi o Kelera ka kaya ni sa mosi vakalevu na batina.
4. E a vakasalataki ira na gonevuli o vuniwai me ra kania vakalevu na vuanikau.
5. E a tukuna o Jolame ni daumaka me dau raici na batidra e na veiyabaki.

III. Na Vosa Veibasai

Volā na **veibasai** ni veivosa sa koto e ra.

1. duka -
2. titobu -
3. yalomatua -
4. vakavinaka -
5. gumatuataka -

IV. Na Vosa Tautauvata

Volā na **vosa tautauvata** ni veivosa sa koto e ra.

1. vuca -
2. yasa (vanua) -
3. kunei -
4. maroroa -
5. daumaka -

C

Na Buli Vosa

Vakayagataka na matavosa sa koto e ra mo **buli yatuvosa** kina.

1. soli vakasala
2. mate ni gadro
3. ciqoma matua
4. gumatuataka na kania
5. vakabulabulataka na yago

D

Na Vakadewa Vosa

Vakadewataka e na Vosa VakaViti raraba na iyatuvosa sa koto e ra. Mo kakua ni veisautaka na kena ibalebale dina.

Daily brushing and cleaning between your teeth is important because it removes bacteria. You should brush your teeth at least twice a day and toothbrushes should be replaced every 3 - 4 months, or when the bristles get worn.

Vurevure ni tukutuku: <https://www.dhsv.org.au>

Ulutaga – Vū

Toqā na **vū** e na iyatuvosa sa koto e ra.

1. Au na qai lako nimataka.
2. Solia vei Rita me cicivaka na ivola.
3. Mo qai savata na isulunikana qori.
4. Era lagasere na gone e na domoilevu.
5. Ni sogota na katuba sa bogi na vanua.

Vū – e vakaibalebale i na dua na cakacaka e caka tiko.

I. Na Volavola Raraba

O gone ni vanua vakaturaga o Navaci e na tikina o Serea. E na nomu itūtū vakaturaganikoro, volā e dua na ivola vua na Vuniwai ni Bati e na valenibula e Koronikalou qai kerea vua ke rawa ni mai dikeva na batidra na lewenikoro.

Vakamatatataka qo e na lewenivola:

- tikinisiga kei na gauna
- vanua sa vakarautaki me vakayacori kina na vei qaravi
- wiliwili ni lewenikoro era na tiko

Me yacamu buli e Semi Cavu ke o gonetaganese o Miliana Cavu ke o goneyalewa.

Volā na nomu ivola me rauta ni **180 - 190** na vosa.

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na ivola.

II. Na Volavola Vakaveiwekani

Volā e dua na nomu itavi vosa e na nomu kalasi e na iulutaga:

Bati Bulabula, Yago Bulabula

Volā na nomu itavi vosa me rauta ni **140 - 150** na vosa.

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na itavi vosa.

F

Na Vakacacali

Tomani na kena qaravi na iulutaga ni

Vola ni Talanoa

Serekali

Drama

G

Na iTovo Vakavanua

Qaravi na iulutaga: Na Tikiniyago

O bau kila li?

Ni cavuti na ivosavosa vakaViti, Tuvani vaka batinibeka, na cava na kena ibalebale?

Vatavatalalago

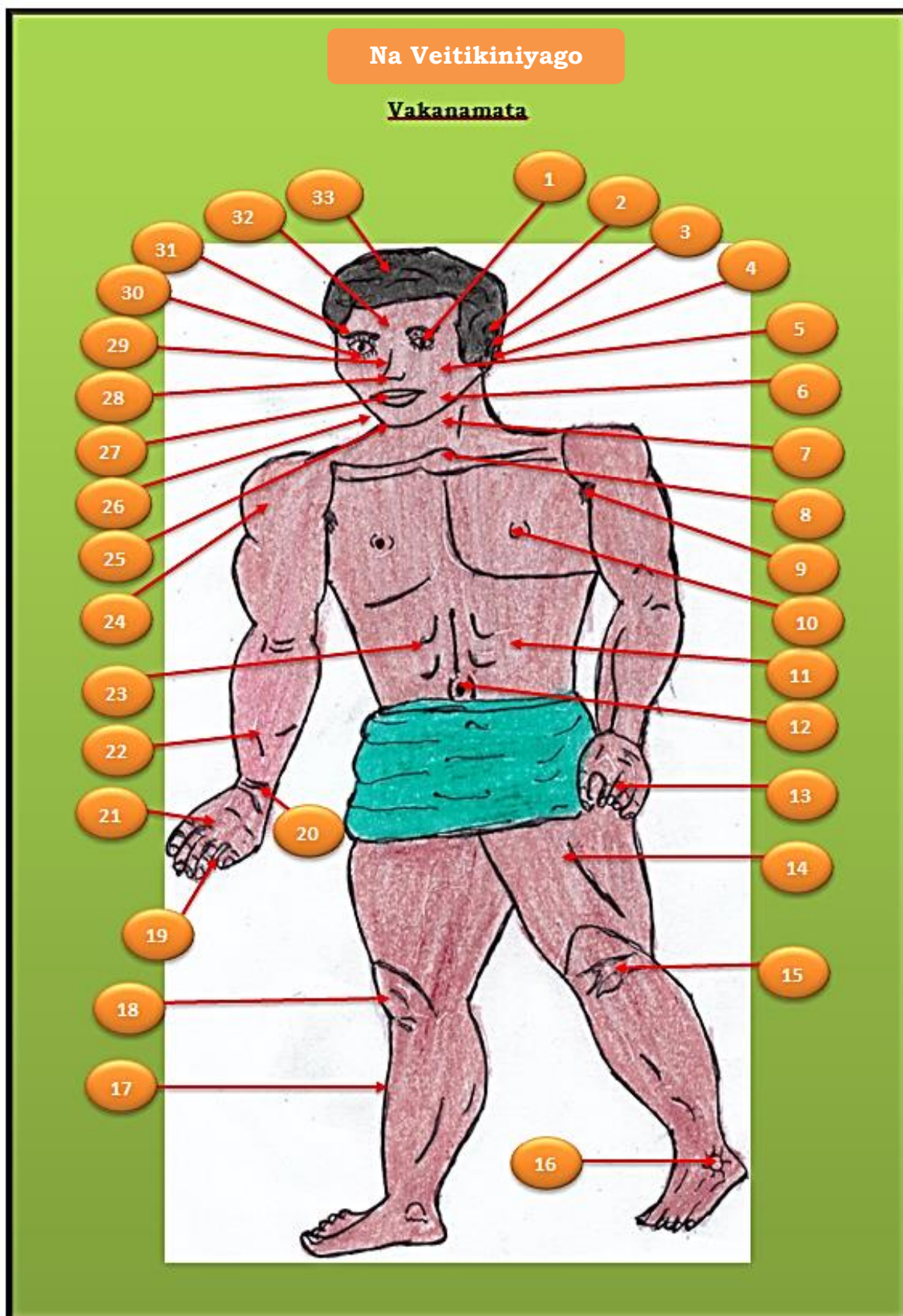
*Qima!Qama!.... Qima!....Qama!....**Tukutuku sa lamata!**Na cava?**Au via lai Suva, biu toka ga o Suva au lade sara i Valagi.*

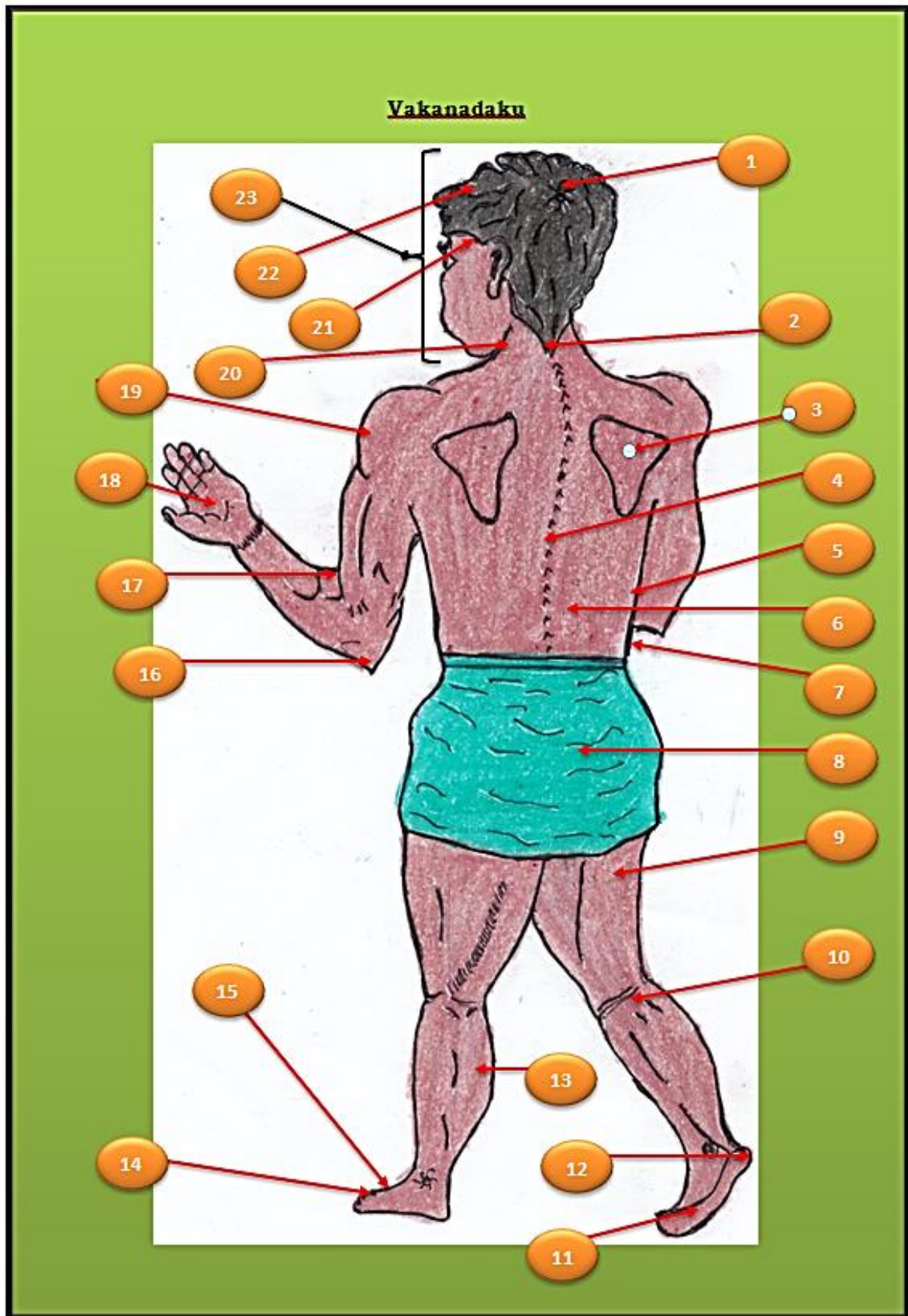
O cei o au?

Vakatataro

Vakacakulea mada mai na ibalebale ni veivosavosa vakaViti era vakayagataki tiko kina na veitikiniyago qo.

- *Veituberi vakamataboko*
- *Ravu i gusu*
- *Kari kumi*
- *Katoa na domo*
- *Liga bula*
- *Yava qumu*

Na Veitikiniyago

Vakanamata

Vakalewena na veitikiniyago.

1	
2	
3	
4	
5	
6	
7	
8	
9	
10	
11	
12	
13	
14	
15	
16	
17	
18	
19	
20	
21	
22	
23	
24	
25	
26	
27	
28	
29	
30	
31	
32	
33	

Vakanadaku

Vakalewena na veitikiniyago.

1	
2	
3	
4	
5	
6	
7	
8	
9	
10	
11	
12	
13	
14	
15	
16	
17	
18	
19	
20	
21	
22	
23	

1. Vakataroga mai se cava na vuni kena dau kaukaua vinaka tu ga kina na batidra na qase e na gauna i liu.
2. Vaqāqā mada mai na ibalebale ni Kana i bure kei na Butudravu.

Vakataro

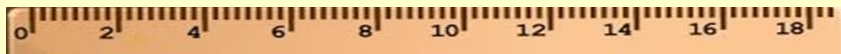
Cerumi au, au cerumi iko.

Na ibole nei cei kei na cava na kena ibalebale?

Vurevure ni Taba: <https://www.dreamstime.com>

Na iVakarau ni Balavu e Vakayagataki kina na Tikiniyago

1 na icaga	= mai na sovu ni dovidovi ni kakana i na sovu ni tubusivitiira e na liga vata ga.
1 na ilabe ni ika	= mai na ilabe ni ika i na sovu ni tubusivitiira e na liga vata ga.
1 na icukumi	= mai na iduruduru ni liga i na sovu ni tubusivitiira e na liga vata ga.
1 na itaba	= mai na taba i na sovu ni tubusivitiira e na liga vata ga.
1 na dovisere	= mai na lomadonu ni lomasereda i na sovu ni tubusivitiira e na liga vata ga.
1 na cokatakimoto	= mai na duruduru ni liga e na liga ka dua i na sovu ni tubusivitiira e na liga tale ka dua.
1 na ikatu	= vakatevutaba mai na sovu ni tubusivitiira e na liga imatau i na sovu ni tubusivitiira imawi.
1 na ikalawa	= cavu yava me vakatekivu mai na ibukubuku ni yava i na sovu ni qaqalo ni yava ka dua.

Vurevure ni Tukutuku: *De da mani guilecava*, Na ikarua, 1988

Wase 10 Na Veiqaravi Vakavanua

Vurevure ni Taba: <https://www.tripsavvy.com>

5 E ka bibi e na itovo vakavanua vakaViti na veiqaravi vakaturaga. Qo na vanua e vakaraitaki kina e matanalevu na rakorako taucoko ni tovo vakaturaga vakaViti ka kilai tani kina na iTaukei e Viti mai vei ira na lewe ni veivanua kece ga e vuravura. E raici e na veiqaravi vakavanua na itovo ni vakarokoroko e na kena ivakatagedegede e cake sara, e na vosa kei na ivalavala.

10 E na kilai tani eke na veitūtū kece sara vakavanua e na kedra veitarataravi, na nodra vakaliuci o ira era dodonu me ra vakaliuci kei na nodra veiqaravi e na yalo dina titobu sara, o ira na lewenivanua. E kilai votu na nodra itūtū na marama kei na yalewa tauvanua ka vakā kina na nodra itavi e na veiqaravi vakaturaga.

15 Na vakabibitaki ni veika e dau vakayacori e na veiqaravi vakavanua e lai yacova sara na kena vakayacori na tiko vakanomodi e na vanua e caka tiko kina na veiqaravi ka me kua ni dua na gone e tagi se kolī me kodro, ka dau sega tale ga ni vakatarai me ra lili tu na isulu e na lomanikoro. Era sega ni vakatarai na yalewa se na marama sara mada ga, vakavo ga ke ra vakaitavi tiko e na veiqaravi. E levu cake na cakacaka ni veiqaravi vakavanua era dau vakaitavi ga kina na tagane uabula kei na cauravou. Era sega ni vakatarai me ra dau tiko na gone. Era dau uku vakaViti o ira
20 era dau vakaitavi e na veiqaravi vakaturaga, ka na vakatau o ira era uku e na itūtū nei koya ka qaravi e na veiqaravi vakaturaga ka vakayacori.

25 E sa dui tu ga o ira era dau vakaitavi e na veika me vakayacori e na dua na veiqaravi vakaturaga vakavanua. E sa dau macala tu ga o koya e nona itavi me na vakacabora na iqaloqalovi kei koya e vakacabora na isevusevu ka vakā kina o koya e tu yaqona.

Na itautau ni vosa e vakayagataki kei na ituvatuva ni vosa e dau qarauni

sara vakavinaka me veiganiti kei na veiqaravi e nakiti me caka. Kevaka e caka na veiqaravi vakaViti me baleta na nodra yaco mai e dua na iliuliu levu ni dua na tabana ni veiliutaki, e kena dodonu me vakayagataki na
30 veivosaki ni veika e vauca na veiliutaki ka sega ni na lai kau mai kina na vanua, na lotu kei na vuli se qito. Na itautau ni vosa e na malumu ka tau e na dela ni vakarokoroko e levu sara.

E dau vakarautaki deivaki sara na veika e dau vakayagataki e na veiqaravi - qori na veika me vakacabori, me veiganiti ka digitaki vinaka
35 ka vakā kina na veiyāyā e dau vakayagataki. E sega ni tovo vakaturaga me qai vaqarai tiko na bilo ni yaqona e na gauna sa vakarau kina na yaqona vakaturaga, e dau caka ga e tautuba ka dau tara ka ukutaki na kena vakatunuloa.

Lavetaki ka moici mai na iTovo Vakavanua VakaViti, Tabacacaka ni Vuli, 1982

A

Na Taro

I. Na Digidigi Saunitaro

Wilika na italanoa qai **digitaka** na isaunitaro **vinaka duadua**.

1. Na cava e bibi e na itovo vakavanua vakaViti? Na
 - A. tikotiko vakaturaga.
 - B. veiqaravi vakavanua.
 - C. nodra bula na turaga.
 - D. nodra bula na marama.
2. E dau vakaraitaki keda na noda _____ vei ira na lewenivanua kece ga e vuravura.
 - A. itovo
 - B. meke
 - C. vanua
 - D. cakacaka ni liga
3. Na cava e dau kilai tani e na veiqaravi vakavanua? Na
 - A. itūtū.
 - B. ivakarau.
 - C. ivosavosa.
 - D. qasenivanua.
4. E dua vei ira na veika e dau vakabibitaki e na veiqaravi vakavanua na
 - A. veivosaki.
 - B. vakanomodi.
 - C. veiqaravi ni marama.
 - D. nodra laurai na gone.

5. O cei era sega ni dau vakatarai e na veiqaravi vakavanua?
 - A. Turaga.
 - B. Marama.
 - C. Cauravou.
 - D. Gone lalai.

II. Na Saumi Taro Leleka

Vakayagataka na italanoa mo **sauma kina na taro** sa koto e ra.

1. E dau vakatau vei cei na nodra uku o ira na veiqaravi?
2. Na cava e dau qarauni sara vakavinaka me veiganiti ni caka na veiqaravi?
3. Vakamacalataka mada na itautau ni vosa e na gauna ni veiqaravi vakavanua.
4. Volā na veika e dau vakarautaki ni bera na veiqaravi.
5. Na cava e dua na ka e tukuni e na italanoa ni sega ni itovo vakaturaga?

B Na Lawa Ni Vosa

I. Na Vakasavuitukutuku

Vakasavuya mada **na itukutuku** sa koto e ra.

1. “Sa totoka dina na kena vakayacori na veiqaravi vakavanua,” e kaya o Siteri.
2. “Dou vakatotolo sa balavu dina na vakavakarau e caka tiko qori,” e kaya o matanivanua.
3. “E a vakasakiti na nodra iukuuku na cauravou enanoa,” e kaya o Bui Sera.
4. “Dou raica me vakarautaki kece na veika e gadrevi,” e kaya o Masei.
5. “Ni vakusakusa na marama sa voleka ni tekivu na veiqaravi,” e kaya na Radinivanua.

II. Na Vosa Cavuti

Volā na vosa e **cavuta o kaya e vosa tiko** e na iyatuvosa e ra.

1. E a tarogi Sefa o Vini se sa oti beka na veiqaravi se vakacagau tiko.
2. E a vakasalataki ira na gonetagane o matanivanua me ra dau vakarorogo matua sara ni ra vulica na veiqaraqaravi vakavanua.

3. E a vakasolokakana o Semi vei Maikeli ni dau madua na vosa e matanalevu.
4. E a veivakananumi o Simione vei ira na gone me ra dau vakamatautaki ira na vosataka tiko na nodra vosa.
5. E a tarogi iratou na cauravou o Tunimata ni sega ni vakarautaki tu na iyāyāniyaqona.

III. Na Vosa Veibasai

Volā na **veibasai** ni veivosa sa koto e ra.

1. yalodina -
2. cauravou -
3. vakaliuca -
4. vakanomodi -
5. vakarokoroko -

IV. Na Vosa Tautauvata

Volā na **vosa tautauvata** ni veivosa sa koto e ra.

1. kilai -
2. vaqarai -
3. dodonu (vosa) -
4. vakaraitaki -
5. vakatagedegede -

C

Na Buli Vosa

Vakayagataka na matavosa sa koto e ra mo **buli yatuvosa** kina.

1. itovo vakaturaga
2. yaqona vakaturaga
3. veiqaravi vakavanua
4. vakanomodi na vanua
5. vakacabora na iqaloqalovi

D

Na Vakadewa Vosa

Vakadewataka e na Vosa VakaViti raraba na iyatuvosa sa koto e ra. Mo kakua ni veisautaka na kena ibalebale dina.

In Fiji the drinking grog, is a common ceremonial and social custom. The grog ceremony has great significance in Fijian life but is now considered a social drink as well as a ceremony.

Vurevure ni Tukutuku: <http://www.fijiembassy.be>

DR

Na Tuvavosa VakaViti

Ulutaga: **ikuri**

Kovurivitaka na ikuri e na iyatuvosa sa koto qori e ra.

1. E veiviri o Siti.
2. E ramusu rua na idabedabe ya.
3. Sa laukana kece na ivi e na kuro.
4. Era veiqitori na gone e na nodra rumu.
5. Era na mai veicula na nasi nimataka.

E

Na Volavola

I. Volavola Raraba

Volā e dua na italanoa mai na iulutaga sa koto e ra.

Ulutaga: **Me Da Vulica Na Vakaitavi E Na Veiqaravi Vakavanua**

Volā na nomu italanoa me rauta ni **180 - 190** na vosa.

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na italanoa.

II. Volavola Vakaveiwekani

Tekivutaka e dua na nomu italanoa e na iyatuvosa sa koto e ra. Bulia tale ga e dua na kena iulutaga.

“Vakaturaga saka i

Volā na italanoa me rauta ni **140 - 150** na vosa.

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na italanoa.

F

Na Vakacacali

Tomani na kena qaravi na iulutaga ni

Vola ni Talanoa

Serekali

Drama

G

Na iTovo Vakavanua

Qaravi na iulutaga ni Tovo Vakavanua qo:

Na Meke

Na iCavuti ni Vanua

Na Meke

-Na Vulici ni Meke

-Na Meke ni Tagane

-Na Meke ni Yalewa

-Na Meke ni Tagane kei na Meke ni Yalewa

-Na iUkuuku ni Meke

-Na Gauna ni Meke

Na iCavuti ni Vanua

Vakayagataka na lomanibai sa koto qori e ra mo volā kina na icavuti raraba ni vanua.

Matanitu Vanua	Vanua se Yasana e okati kina		iCavuti	Turaga
Kubuna	1			
	2			
	3			
	4			
Burebasaga	1			
	2			
	3			
	4			
	5			
	6			
Tovata	1			
	2			
	3			
	4			

Vakatataro

1. Na yasana cava e dau veiliutaki e na matanitu o:

*Kubuna

*Burebasaga

*Tovata

2. Kevaka era sota kece na yasana e tinikava e na noda vanua, na yasana cava e dau vakaliuci?

Vakamacalataka na vuna.

GW

Na Vakadidike VakaViti

Vakayagataka na mape sa koto e na tabana e **168** mo wasea kina na tolu na matanitu vanua kei na yasana era dui okati kina.

Wase 11 Na Yaga Ni Kau

Vurevure ni Taba: <http://globaltrees.org>

Na yaga ni veikau se ka e rawa mai veikau, e rawa ni wasei vakarua; na yaga e laurai me vakā e ivurevure ni kauvaro, kakana, buka, wainimate, ka itikotiko ni manumanu vuka kei na yaga e sega ni laurai ka vakilai wale ga me vakā na cagi bulabula e ceguvi, na tudei ni qele, kei na savasava ni uciwai.

Na vakayagataki vakavuku ni veikau kei na vanua veikau, e na maroroa na ka vinaka e solia tiko vei keda kei ira noda kawa mai muri.

E Viti e wasei vakatolu na vanua veikau, e na kena qaravi ka yavu ni wasewase na iwiliwili ni kau se kiubiki mita kau volitaki e tu kina kei na ituvaki ni vanua se veidelana, baba se vanua tautauvata.

A imatai na veikau taqomaki. Qo na veikau e tu e na vanua e sivia 30 na diqiri (tolusagavulu na diqiri) na kena baba. Na veikau qo e tu ga me kua ni musu se volitaki se me taqomaki kina na qele kei na isucusucuniwai. E 228,750 na ekatea na vanua veikau taqomaki se 12.5 na pasede na levu ni vanua kei Viti e okati me veikau taqomaki.

A ikarua na veikau ni musu kau. E okati eke na veikau e tu e na vanua tautauvata, ka sega soti ni baba. E tu kina na iwiliwili ni kau vakatarai me musu mai na 30 i na 120 na kiubiki mita dua na ekatea.

E 227, 750 na ekatea na vanua veikau e wili tu me veikau ni musu kau se 12.4 na pasede na levu ni vanua kei Viti. Na kau e vakayagataka o Viti e musu mai na veikau e okati eke. Na kau dina se kau tei, e tei e na veikau sa musu oti kina na kau.

E dua tale na iwasewase na veikau e lailai kina na kau me musu. E wiliki eke na vanua, e tu kina e lailai sobu mai na 30 na kiubiqi mita dua na ekatea na kau vakatarai me musu.

E sa na tiko na vakatataro se kau cava eso e vakatarai me musu. Sai ira qo na kau e vakatarai me musu: na Amunu, Vaivai dina, Rosarosa, Dakua, Tivi, Bauvidi, Makadre, Vuga, Kaudamu, Yaka, Yasiyasi, Sagale, Dabī se Leqileqi, Yasidravu se Yasivula, Dogo, Vaivai, Dakua Salusalu, 30 Kaicina se Kaunigai, Vesi, Kuasi se Yasibola, Laubu, Damanu, Buabua, Sacau, Mavota, Dilo, Sasauira, Vaivainiveikau kei na Nawanawa.

E vakatarai me musu na veikau qo ni sa vakatovotovotaki oti ka sa kilai na kedra yaga kei na veika baleta na kau ra dau gadreva me ra kilā na dau vakayagataki kau, ka sa voli e na makete.

35 Na kauvaro e gadrevi e Viti me tara kina na vale, na wavu, na waqa, me ta kina na teveli, dabedabe, kisi, rawa tale ga kina na veivoli i vavalagi kei na veika e vakayagataki kina na kau, e rawa mai na kau e musu, mai na veikau ni musu kau.

40 Na kau e vakayagataki kei na kau e na gadrevi me vakayagataki e sa na rawa mai na ivōvō ni veikau ni musu kau sa tu, na veikau tei kei na veikau me na tei e na loma ni 10 na yabaki mai qo. Na vo ni veikau kei na vanua e gadrevi me biu tu ga, me kua ni yavalati ka me isucusucuniwai e veiuciwai ka taqomaka na qele e veibaba me kua ni sisi.

Lavetaki ka moici mai *Na iLalakai*, 4 ni Janueri, 1990

A

Na Taro

I. Na Digidigi Saunitaro

Wilika na italanoa qai **digitaka** na isaunitaro **vinaka duadua**.

1. E rawa ni wasei vakavica na yaga ni veikau se ka e rawa mai na veikau?

- A. dua.
- B. rua.
- C. tolu.
- D. va.

Vakatataro

Vakataroga mada mai na wai vakaViti ni **macake** mai na nomu vanua qai vakamacalataka na kena icakacaka.

2. Na cava e tolu na yaga ni veikau e laurai?
 - A. Kakana, buka, wainimate.
 - B. Kauvaro, cagi bulabula, wainimate.
 - C. Buka, tudei ni qele, savasava ni uciwai.
 - D. Cagi bulabula, tudei ni qele, savasava ni uciwai.
3. Kevaka e vakayagataki vakavuku na veikau e na
 - A. vutuniyau vinaka kina na kawa iTaukei.
 - B. ivurevure ni lavo vinaka vei keda mai muri.
 - C. maroroa na noda veiwekani kei na noda iyalayala ni vanua.
 - D. maroroa na ka vinaka e solia tiko vei keda kei ira na noda kawa.
4. Na imatai ni wasewase ni veikau e okati kina na veikau e
 - A. tu ga me kua ni musu.
 - B. tu na vanua tautauvata.
 - C. sa musu oti kina na kau.
 - D. tu e na vanua baba se vanua tautauvata.
5. E vica na pasede na levu ni vanua kei Viti e okati me vanua taqomaki?
 - A. 12.3.
 - B. 12.4.
 - C. 12.5.
 - D. 30.

II. Na Saumi Taro Leleka

Vakayagataka na italanoa mo sauma kina na taro sa koto e ra.

1. Vakamacalataka na duidui ni karua kei na katolu ni wasewase ni veikau.
2. Volā e **tolu** na kau e vakatarai me musu me vakā e tukuni e na italanoa.
3. Vakamacalataka mada na cava e dau caka e liu ni bera ni vakatarai me musu na kau.
4. Na cava so e gadrevi kina na kau e Viti?
5. Volā e **rua** na vuna me biu tu ga kina na vo ni veikau ka me kua ni yavalati?

O bau kila li?

Ni cavuti na ivosavosa vakaViti, Sivi mada na veikau qai kaLu, na cava na kena ibalebale?

B

Na Lawa Ni Vosa

I. Na Vakasavuitukutuku

Vakasavuya mada **na itukutuku** sa koto e ra.

1. “Na veikau qo e tu ga me taqomaki kina na qele kei na isucusucuniwai,” e kaya o Apikali.
2. “E okati eke na veikau e tu e na vanua tautauvata ka sega soti ni baba,” e kaya o Asivorosi.
3. “E vakatarai me musu na kau qo,” e kaya o Iniveni. “Sa vakatovototaki oti ka sa kilai na kedra yaga.”
4. “Sa dua na ka na levu ni musu kau e caka tiko e na noda vanua,” e kaya o Sereima.
5. “Na kabani cava eratou mai musu kau qo?” e taroga o turaganiyavusa.

II. Na Vosa Cavuti

Volā na vosa e **cavuta o koya e vosa tiko** e na iyatuvosa e ra.

1. E a tukuna na turaganikoro ni sai ira oya na kau e vakatarai me musu.
2. E a kaya o Atonio me kua ni yavalati na veikau baleta ni taqomaka na qele.
3. E a veivakasalataki o Turaganimataqali me ra nanumi o ira na nodra kawa.
4. E a taroga o Peni se ra sa vakadonuya na taukeni qele na musu ni kau.
5. E a veivakadreti na Turaganiyavusa vei ira na lewenikoro me ra dau kakua ni rawai rawarawa e na nodra vosa na dau caka bisinisi.

III. Na Vosa Veibasai

Volā na **veibasai** ni veivosa sa koto e ra.

1. veidonui -
2. vakatarai -
3. veidelana -
4. taqomaka -
5. tautauvata -

IV. Na Vosa Tautauvata

Volā na **vosa tautauvata** ni veivosa sa koto e ra.

1. okati -
2. veibaba -
3. yavalati -
4. maroroa -
5. sucusucuniwai -

C

Na Buli Vosa

Vakayagataka na vosa sa koto qori e ra mo **buli yatuvosa** kina.

1. veivoli i vavalagi
2. savasavā ni uciwai
3. isucusucuniwai
4. vakatarai me musu
5. vakayagataka vakavuku

D

Na Vakadewa Vosa

Vakadewataka e na Vosa VakaViti raraba na iyatuvosa sa koto e ra. Mo kakua ni veisautaka na kena ibalebale dina.

Forests are crucial in helping us adapt to climate change as they help ensure water availability, protect against landslides and provide alternative livelihood for people.

Deforestation triggers soil erosion in streams resulting in reduced access to clean water.

Vurevure ni Tukutuku: <http://www.fjitimes.com>

O bau kila li?

Ni cavuti na ivosavosa vakaViti, **Vakararavi i na vunikau vuca**, na cava na kena ibalebale?

DR

Na Tuvavosa VakaViti

“O sa baci lako i vei Tomasi?” “Na veisilimi sara ga baci lai caka qo,” a kaya o tinana.

Vakayagataka na iyatuvosa sa koto qori e cake, mo volā mai kina e dua na ivakaraitaki ni:

1. vū
2. ikuriliu
3. nauni

E

Na Volavola

I. Volavola Raraba

Volā e dua na italanoa me kena iulutaga: **Na Yaga Ni Kau**

Volā na nomu ivola me rauta ni **180 - 190** na vosa.

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na italanoa.

II. Volavola Vakaveiwekani

Volā e dua na nomu itavi vosa e na nomu kalasi e na iulutaga:

Maroroa Na Veikau E Na Qai Maroroi Iko

Volā na nomu itavi vosa me rauta ni **140 - 150** na vosa.

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na italanoa.

F

Na Vakacacali

Tomani na kena qaravi na iulutaga ni

Vola ni Talanoa

Serekali

Drama

G Na iTovo Vakavanua

Vakamacalataka na icakacakaniliga sa koto qori e ra kei na **tolu** na kena ivakavakayagataki:

- i. isū
- ii. sāsā
- iii. tali magimagi

GW Na Vakadidike VakaViti

Vakasokumuna mai e **va** na iyaloyalo ni kau dina ni noda vanua se na kena drauna, vakabira e na nomu ivola qai volā na dui yacadra.

iYaloyalo	Yaca ni Kau

Vakadidiketaka mada mai na yacani senikau e taba koto qori e ra kei na vanua e kilai tani kina e Viti.

Vurevure ni Taba: [https:// www.pinterest.com.au](https://www.pinterest.com.au)

O bau kila li?

Ni cavuti na ivosavosa vakaViti, Dabe e na ibe qai kisi i na tabakau, na cava na kena ibalebale?

Wase 11 Na Yaga Ni Kau

Vakacakulea mada mai se cava na yacani vunikau era taba koto e ra kei na dua na kena ivakavakayagataki.

Vurevure ni Taba: <https://www.owlfiji.com>

Vurevure ni Taba: <https://en.wikipedia.org>

Vurevure ni Taba: <https://www.pinterest.dk>

Vurevure ni Taba: <https://www.flickr.com>

Vurevure ni Taba: <https://www.flickr.com>

Vurevure ni Taba: <http://powo.science.kew.org>

Vurevure ni Taba: <http://www.nrsc.fr>

Vurevure ni Taba: <https://keyserver.lucidcentral.org>

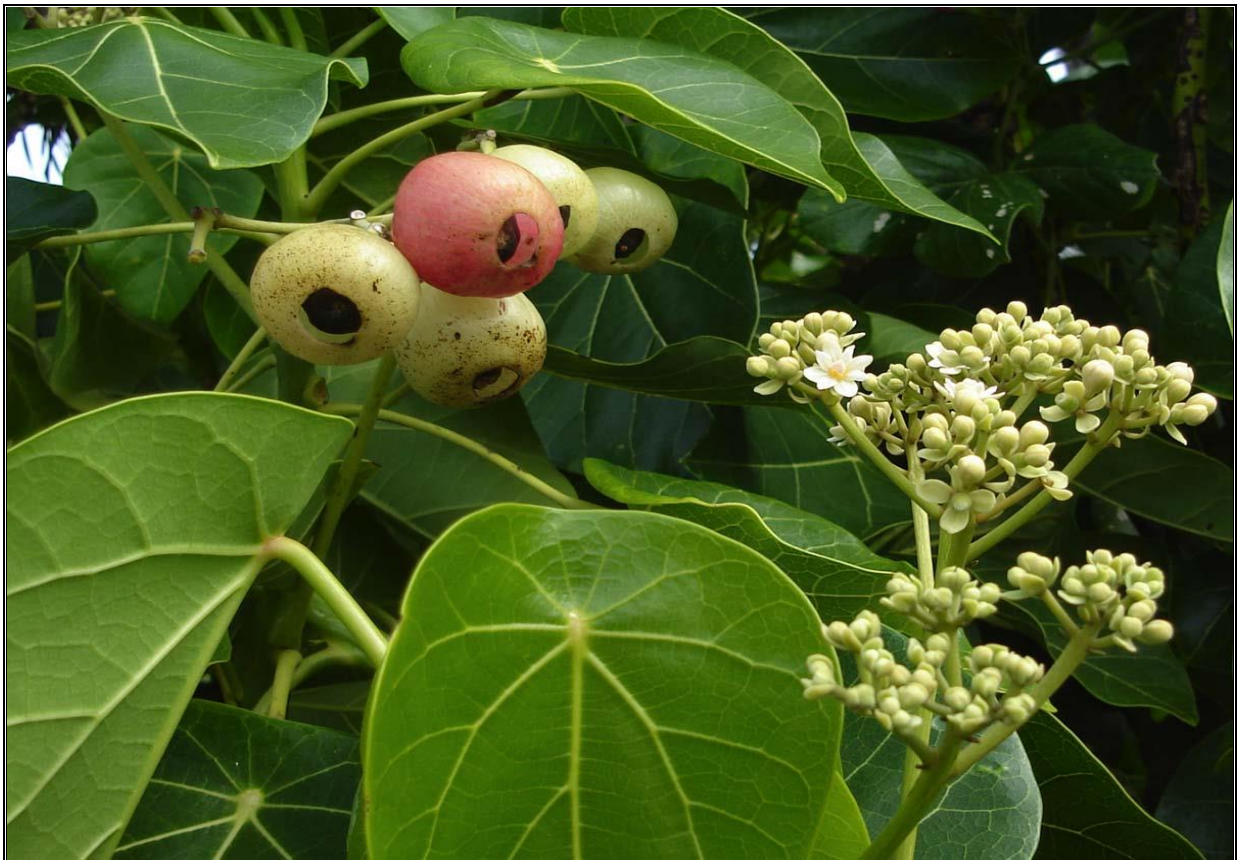
Vurevure ni Taba: <http://www.experiencesuva.com>

Vurevure ni Taba: <http://www.experiencesuva.com>

Vurevure ni Taba: <https://iskincarereviews.com>

Vurevure ni Taba: <https://iskincarereviews.com>

Wase 12 Me Da Kania Na Kakana Bulabula

Vurevure ni Taba: <http://kanivatonga.nz>

5 Sa dodonu me da marautaka na keda kei na meda. Era sa isolisoli ni Kalou vei keda. E sinai na lololo ni uvi. Era luca ga i vuna na uto, na vudi, na tiaina kei na weleti. Era macake na beka e na kana vuata ka dulu na batidra na kalavo e na gunu dovu. Era suluka tu ga e logadra na dalo. Era kania na kakana e na kena gauna ka ra sega ni dau digidigi. Io, qori na nodra itovo ni bula na noda qase e liu.

10 Era dau kana ga vakarua na qase e na veisiga, oya era katalau ga ka ra qai mai vakayakavi sara. Era dau lai teitei e na veisiga. E na loma ni siga taucoko, e dau vakatawa tu na ketedra na gunu bu, misi dovu, e vica na vua ni tiaina se vudi dreu se vica na qeqe me tavu. E na so na gauna, era dau burau. Kevaka e siga katakata, era dau bobo kawai se bolomo uto. Sa rauta me ra tamata vakavakaitamera ka momoqāqā. E tu vinaka ka sekavula voli ga na batidra. Era bula dede ka calati ira e vuqa na mate sa veitauvi vakalevu tiko e na gauna qo.

15 **Na veika eda kania, era na tukuni keda** vakabibi na keda ibulibuli. Io, era qarikau dina ka vakavakaitamera o ira na tukada ka ra tu vata kei na kena yalo, vakasama kei na igu. E vu ga mai na veika oqori e na kakana era kania. Era tamata qāqā o ira e na lomanivanua. Era bulicaki wakakau ka momoqāqā. Era cabeta na veidelana, sirova na veiqakilo ka 20 taubaletaka na veibuca ka ra sega ni ceguoca rawa.

Era duidui o ira mai yanuyanuu kei ira e baravi. Na kedra ibulibuli e wakakau me veiriti kei na draki era donuya. E totolo na nodra cakacaka ka ra sega ni toka wale e na dua na gauna. E rairai, na levu ni ika era kania, sa vakavuna na makare ni nodra vakasama ka yalomatua.

- 25 Sa rarawataki na kena sa yali vakamalua mai na irairai ni iTaukei dina. Sa kunekune drēdrē e na gauna qo na tamata lelevu momoqāqā era nuitaki e na itavi bibi e so. Eda sa veisisivi sobu tiko ga na tamata lalai. Sa wadamele mai na keda ibulibuli ka sa levu na tamata gōgō ka vucesa e na keda maliwa. Sa levu tale ga mai na veitauvimate vovou eda sotava.
- 30 Me vakā ni da kania ka gunuva vakalevu tiko na kedra kei na medra na vulagi, sa basika e na keda maliwa e vuqa na nodra itovo na vulagi. E wiliki eke na vakasama, ivukivuki kei na noda itovo ni rai.

Vurevure ni Tukutuku : *“Isa ko Viti Sa Na Vakaevei ? Sa Baleti Au Ga”*, Isimeli B. Sigadrodoro, 2004

A

Na Taro

I. Na Digidigi Saunitaro

Wilika na italanoa qai **digia** na isaunitaro **vinaka duadua**.

- Na cava na vuna me ra marautaka kina na kedra kei na medra na tukuni tiko e na italanoa?
 - Era kana ka sinai.
 - Sa rui levu na kakana.
 - Solisoli ni Kalou veikeda.
 - Sega ni levu na tamata me ra vakayagataka.
- E va na vosa e vakaraitaka na vutuniyau ni kakana, oya na
 - sinai, luca, lololo, logadra.
 - sinai, luca, macake, suluka.
 - lololo, ivuna, dulu na batidra, logadra.
 - macake, suluka, ivuna, dulu na batidra.
- Na cava e nodra itovo ni bula o ira na noda qase i liu?
 - Teitei valevu.
 - Sega ni dau digidigi.
 - Tamata dau cakacaka.
 - Sega ni kania na kakana e na kena gauna.
- Era dau kana ga vakarua o ira na noda qase. Era _____ ga ka ra _____ sara.
 - katalau vakayakavi
 - katalau vakasigalevu
 - kana vuata vakayakavi
 - vakasigalevu vakayakavi

5. O ira na noda qase era dau _____ e na veisiga.

- A. teitei
- B. gunu bu
- C. tavu qeqe
- D. bobo kawai

II. Na Saumi Taro Leleka

Vakayagataka na italanoa mo **sauma kina na taro** sa koto qori e ra.

1. Vakamacalataka mada na ibalebale ni matavosa e volai tiko e na iqikata e na ika15 ni yatu.
2. Volā na duidui ni rairai e laurai vei ira mai na lomanivanua kei ira mai yanuyan.
3. Na cava na vuna sa veisau kina na keda ibulibuli e na gauna qo?
4. Na cava so na itovo vovou sa laurai vei keda e na gauna qo qai volā na vuna?

B

Na Lawa Ni Vosa

I. Na Vakasavuitukutuku

Vakasavuya na itukutuku sa koto e ra.

1. “Sa totoka dina o ira na noda qase e na gauna i liu ni ra kania ga na veika era teivaka,” e kaya o Jesipeli.
2. “Era dau kana vakavica o ira na noda qase e na gauna i liu?” e taroga o Viniana.
3. “Kemudou! Sa vakasakiti dina na veika era dau kania na qase,” e qoroqoro tu o Saki.
4. “Keitou gunu bu ka tavu qeqe, neitou tu mai na koro i tamaqu,” e kaya o Semisi.
5. Era sa turaga momoqāqā dina ga na qase,” e kaya o Selita.

III. Na Vosa Cavuti

Volā na vosa e **cavuta o koya e vosa tiko** e na iyatuvosa e ra.

1. E a kaya o Semesa ni turaga yalomatua dina o Aveuta.
2. E a tukuna o Eroni ni kunekune drēdrē e na gauna qo na tamata levu.

3. E a taroga o Veramu se cava na vuna era laurai kina e na gauna oya na tamata lelevu.
4. E a kidroa o Vuniwai e na levu ni lewenivanua e tubu na nodra suka.
5. E a kaya na Daunivakasala me ra sa veisautaka na nodra ivakarau ni kana ka kania na kakana bulabula.

IV. Vosa Veibasai

Volā na **veibasai** ni veivosa sa koto e ra.

1. sirova -
2. iTaukei -
3. donuya -
4. wadamele -
5. vakaitamera -

V. Vosa Tautauvata

Volā na **vosa tautauvata** ni veivosa sa koto e ra.

1. luca -
2. gōgō -
3. veiriti -
4. baravi -
5. makare -

Vakayagataka na matavosa sa koto e ra mo **buli yatuvosa** kina.

1. tamata gōgō
2. sinai na lololo
3. bulicaki kaukaua
4. kunekune drēdrē
5. sekavula na batidra

D

Na Vakadewa Vosa

Vakadewataka e na Vosa VakaViti raraba na iyatuvosa sa koto e ra. Mo kakua ni veisautaka na kena ibalebale dina.

I strongly believe that parents are to prepare healthy school lunches for the children and limit the amount of pocket money given to students to spend on unhealthy foods. Feeding children the right way during school is essential not only to health but for their developing brains.

Vurevure ni Tukutuku: <http://fijisun.com.fj>

DR

Na Tuvavosa VakaViti

Ulutaga: **Matavosa**

Kovurivitaka e yadua na matavosa sa koto qori e ra.

1. Solia vei Reji.
2. Qalo sarai tai.
3. Au talia na ilalakai.
4. Drau lako kei Sera.
5. Mo sobu mai Dawasamu.

E

Na Volavola

I. Volavola Raraba

Volā e dua na italanoa me kena iulutaga:

Me da Kania Vakalevu Na Kakana Bulabula

Volā na nomu italanoa me rauta ni **180 - 190** na vosa.

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na italanoa.

II. Volavola Vakaveiwekani

Volā e dua nomu italanoa me curu tiko i loma na ivosavosa vakaViti, **Kana uvi katakata.** Bulia e dua na iulutaga ni nomu italanoa.

Volā na nomu italanoa me rauta ni **140 - 150** na vosa.

Nanuma mo volā na ituvatuva ni nomu volavola ni bera ni o volā na italanoa.

F**Na Vakacacali****Tomani na kena qaravi na iulutaga ni**

Vola ni Talanoa

Serekali

Drama

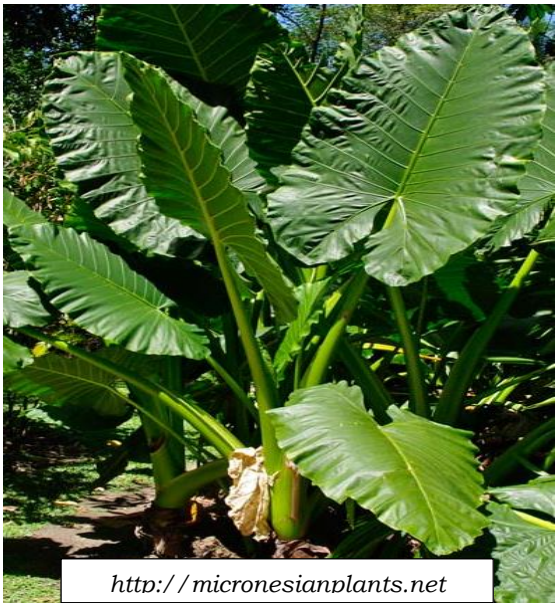
G**Na iTovo Vakavanua**Qaravi na iulutaga: **Na iCavuti ni Kakana**

Volai na yacanivanua se koro kei na kakana era dui kilai tani kina.

GW**Na Vakadidike VakaViti**

Me vukea na kena qaravi na iulutaga ni Tovo Vakavanua, vakataroga mada mai na yacanivanua se koro era dui kilai tani e na kakana qo. Qai vakuria tale.

Wilika na serekali e koto e na tabana e **135 – 136** me vukea na nomu qarava na vakadidike.

Kakana	Vanua e kilai kina
Via http://micronesianplants.net	

Kakana	Vanua e kilai kina
Uto https://www.samoaoobserver.ws	
Vudi https://www.mykitchenstories.com.au	
Tivoli https://www.imagenesmy.com	

Kakana	Vanua e kilai kina
Kawai http://dioscoreaceae.e-monocot.org	
Ivi https://ffurfromfiji.wordpress.com	
Vea (uto dreu) https://yaadmarket.com	

Kakana	Vanua e kilai kina
Weleti https://fijipocketguide.com	
Lumi http://marinesciencetoday.com	
Qarivatu https://www.lembehresort.com	

Kakana	Vanua e kilai kina
Kaikoso https://twitter.com	
Sarā https://parade.com Ika lalai vakā na daniva, dau laurai vakalevu ni ra qeleqeleni tu e na sōsōniua e baravi.	

Vakayagataka na mape e na tabana e **168** mo dusimaka kina na kakana kei na vanua se yacanikoro era dui kilai kina.

Na Kau Mai Ni Kakana

Volā na yacani Kakana VakaViti e veidonui kei na kena ivakarau ni kena dau lai kau mai.

iVakarau ni kena lai kau mai na kakana	Kakana (Vuaniqele /Vuata /Sasalu)
keli	
cavu	
tule	
sagu /sagi/giti / kini	
soki	
ta	
se	
tau	
vili	
vule	
dolo	
canu	
sili	
tuki	
qe	
taga	
tudai	
vavali	
sua	
cula	

Na Vosanivanua

Vaqāqā mada mai se cava na yacani Kakana VakaViti qo mai na nomu vanua.

Kakana	
VakaViti Raraba	Yacana mai na nomu vanua
ota	
rourou	
duruka	
tiaina	
dalo	
tivoli	
tikau	
qari	
tavioka	
bele	
roketi	

Volā mada e na vosa ni nomu vanua na itukutuku sa koto qori e ra.

Sa dodonu me da marautaka na keda kei na meda. Era sa isolisoli ni Kalou vei keda. E sinai na lololo ni uvi. Era luca ga i vuna na uto, na vudi, na tiaina kei na weleti. Era macake na beka e na kana vuata ka dula na batidra na kalavo e na gunu dovu. Era suluka tu ga e logadra na dalo. Era kania na kakana e na kena gauna ka ra sega ni dau digidigi. Io, qori na nodra itovo ni bula na noda qase e liu.

Vurevure ni Tukutuku : *“Isa ko Viti Sa Na Vakaevei ? Sa Baleti Au Ga”*, Isimeli B. Sigadrodoro, 2004

Na Vakadidike Me Baleta Na Uvi

Vakataroga mai qai volā e va na yacaniuvi.

1	
2	
3	
4	

E dau vakarautaki vakacava na loganiuvi?

Era dau digitaka vakacava na qase na vanua era dau tei uvi kina?

Na vula cava e dau teivaki kina na uvi?

Na cava na vuna e dau caka kina na kena bukebuke?

Na cava na vuna e dau vaci kina na uvi me qai tei?

E dau vakacava na idavodavo ni vaci se taulu ni sa bulu?

Na gauna cava e dau qai vakadatataki kina na uvi?

Na cava na vuna e dau vakadataki kina na uvi?

E dau qaravi vakacava na samaki ni loganiuvi?

E tiko li eso na tabu me baleta na loganiuvi?

Era dau vakamautaki uvi li na qase e na gauna liu?

E dau vakacava na dede mai na gauna e tei kina na uvi me yacova ni lai mago?

Vakamacalataka mada na ivakarau ni kena dau keli na uvi?

Na cava na vuni kena sa vakabibitaki kina me teivaki na uvi e na draki veisau eda sa donumaka tu nikua?

Na Vakadidike Me Baleta Na Dalo

Vakataroga mai qai volā e va na yacanidalo.

1	
2	
3	
4	

Na gauna cava era dau tei dalo kina na qase?

Na dalo cava e dau teivaki e na;

- vuci kei na
- dalo ni vanua?

Vakamacalataka na mataqali ilau e dau taurivaki e na tei dalo.

Na cava e dau vakayagataki me itei ni dalo?

Era dau digitaka vakacava na qase na vanua era dau tei dalo kina?

Era dau vakamautaki dalo li na qase e na gauna liu?

E dau qaravi vakacava na samaki ni loganidalo?

Na dalo cava e dau teivaki me iyavoi?

Na cava na vuna era sega ni dau tei dalo kina na qase e na vulaivila?

Na cava na vuna era dau yadrava vinaka kina na qase me dau wereci se samaki donu e na kena gauna na loganidalo?

Na cava na vuna era sega ni dau wereca kina na loganidalo na qase ni sa matua?

E dau vakacava na dede mai na gauna e tei kina na dalo me yacova ni lai matua?

Vakamacalataka mada na ivakarau ni kena dau cavu na dalo?

Na iVosavosa VakaViti

1. Na ivosavosa cava e kena ibalebale – E qase duadua ia, e guce, sakasaka se yalowai.

Vosavosa vakaViti: Ulumatua Vākasabota

Kena ivakamacala: Ni dau vua na uto, eso e vuavua iyatolu se yavā, e dau lutudole na vuana taumada ni malumalumu ka yacana na kasabota, sa qai vo tu na vuana qai vua e muri, kaukaua vinaka ni sa ra lutu laivi na ka malumalumu ka vua e liu. Na ivosavosa gona qo e vakatauvatani kina na kasabota ni uto kei na ulumatua e dau sakasaka se malumalumu tu ga.

2. Na ivosavosa cava e kena ibalebale – Ni o lai vaqara e dua na ka e na vanua e sega ni dau laurai kina.

Vosavosa vakaViti: Kunekune na Kakā e Ono

Kena ivakamacala: E na nona cudruva na Kakā ni kara toka, a mani rulaka kina na Kakā oya na Vu kei Nabouwalu (Kadavu) ka kaya me kua tale ni tiko e Ono. E sega sega tale ni qai laurai na Kakā me yacova nikua. E dau qai tukuni kina ni dua e lai vaqara e dua na ka e na vanua e sega ni tu

kina. E na so na vanua e yacana vei ira na Koki se Vaga. Ni dau tagi na Kakā (Koki se Vaga) e dau kara.

3. Na ivosavosa cava e dau cavu vua e dua e rairai vinaka wale ga e tuba ia, e ca na lomana.

Vosavosa vakaViti: Bulubulu boro vulavula

Kena ivakamacala: Na ibulubulu ragone eda kilā vinaka ni dau ukutaki sara vakamaqosa me rairai vinaka, dau simedetaki qai boro e na iboro vulavula me rarama na kena irairai. E dina ni sa rairai vinaka na kena iubi kei na kena iboro ia, na ka e tiko e loma e boi ca. Ni dua gona e dau rairai vinaka, ka qai yalo ca, se cudrucudru e qai dau tau vua na ivosavosa qo.

4. Na ivosavosa cava e dau cavuti e na dua na ka e cawī se tasiri na kena lako se na kena toso.

Vosavosa vakaViti: Vakā e siri na saku

Kena ivakamacala: Na saku e dua na mataqali ika balavu ni waitui, tololailai caliva, sui drokadroka; e dau totolo sara na kena toso e na loma ni wai. E vakatauvatani na ivosavosa qo kei na dua na ka e totolo na kena toso me vakā na saku.

5. Na ivosavosa cava e kena ibalebale – tamata rairai malumalumu ia, e ivakarau kaukaua sara.

Vosavosa vakaViti: Malumalumu vakacikinovu

Kena ivakamacala: Na cikinovu e manumanu ni loma ni qele, e manumanu balavu; levu na yavana e rairai malumalumu ia, e kata mosimosi. E vakatauvatani kina na ivosavosa qo i na tamata e dau malumalumu tu ga na kena irairai ia, e dau ivakarau kaukaua.

6. Na ivosavosa cava e dau tau vei ira na tamata rairai vinaka, savasava sara qai vakaisulu vinaka.

Vosavosa vakaViti: Vudi Kasiraki

Kena ivakamacala: Na vudi e dua na mataqali kauvuata, wadrovu tolo malumu, sega na tabana, drau raba babalavu, vuana e kakanadina, kamikamica ni dreu. Na vudi e dau kau laivi na kulina kei na drauna madu me rawa ni bulabula vinaka kina. Na noda samaka tiko na drauna madu me savasava e tukuni ni da kasiraka tiko. Ni dua gona e sauni koya ka samaki koya vinaka tu e na qai tau vua na ivosavosa qo, Vakā na vudi kasiraki.

7. Na ivosavosa cava e dau cavuti e na gauna ni bogi vula rugurugua ka sega soti ni rarama vinaka.

Vosavosa vakaViti: Kana cuva o Vada

Kena ivakamacala: Na vada o ira na goneyalewa vei qaravi vua na marama. E kainaki ni gauna sa bogi kina na vanua, me se bera ni cabe na vula era dau kana na goneyalewa vei qaravi. Gauna ga sa cabe kina na vula era na sega ni kania rawa tale e dua na kakana.

8. Na ivosavosa cava e kena ibalebale – sa dromu na matanisiga, siga vinaka, vakabibi ni botairā na vanua, dodo vakabalavu na kena o dui roka.

Vosavosa vakaViti: Sa coka na Dabea

Kena ivakamacala: Na dabea e dua na mataqali ika ni waitui vakā na duna, dui roka rairai vinaka. E sega ni vakā na vo ni ika tale e so me vakairiiri me rawa ni qalo kina, e dau coka ga. Ni gauna e coka kina eda na raica na rokana na kena rairai vinaka. Vakatauvatani i na na ivosavosa qo ni dau dromu vakatotolo na matanisiga da na raica na kena rairai vinaka, vakabibi ni botairā. Me vakā ni dau coka na dabea e na solia mai na kena roka rairai vinaka.

9. Na ivosavosa cava e kena ibalebale ni o sa taura tu e dua na cakacaka, kua ni dokadokataka, taura dei toka.

Vosavosa vakaViti: Dua na dairo o butuka, butuka sara toka vakamalua

Kena ivakamacala: Na dairo e dua na mataqali sasalu ni waitui vakā na dri lailai dravu vakauaua, tavutonotono loaloa, kete vula, davo se bulu e veinuku se veivutia. Ni da lai canuma eda na vakabubutu ga, ni da sa butuka rawa e dua na dairo me da butuka toka vakamalua de qai yali. E dravidravi na dairo, ke o sega ni butuka dei e rawa ni dri tani. O koya gona ni da sa taura toka e dua na cakacaka me da kua ni dokadokataka, taura dei toka de na yali se kau tani tale mai vei iko.

10. Na ivosavosa cava e cavuti vua e dua e vinakata se tagica e dua na ka rui drēdrē.

Vosavosa vakaViti: Tagitagica na yalokanimatanivonu

Kena ivakamacala: Na vonu e dua na mataqali ika levu ni waitui, daku kaukaua, tinikatolu na varina, yago raraba, sega na sena se buina, rua na ligana, rua na yavana, cabe e nuku me vakayaloka, lewe damudamu, cegu vakatamata, bula balavu ni tuna, ika vakaturaga, dau icoi ni magiti vakaturaga, tabu ni qolivi se laukana vakaveitalia. E cavuti kina na ivosavosa qo e na vonu ni drēdrē na kena laurai kei na kena lai kau mai. Ni dua gona e tagica e dua na ka rui drēdrē e na qai cavuti kina na ivosavosa qo, Tagitagica na yalokanimatanivonu.

11. Na ivosavosa cava e dau cavuti vei ira era vulagi i na dua na vanua se ra vulagi mai, ni ra lesu era yauta kece na ka sega tale ni dua ka e vo, na cava ga era taura rawa era kauta.

Vosavosa vakaViti: Vakā e tale na ua ni loka

Kena ivakamacala: Na loka na mataqali ua ni wasawasa lelevu ni draki ca. Ni sa ceburaki i vanua lesu tale i wasawasa, e na kauta kece na veika e sota kaya, sega tale ni vo e dua na ka. Ni dua gona e lako vulagi i na dua na vanua ni lesu e kauta kece na ka sega ni dua na ka e vo e na tukuni vua na ivosavosa qo.

12. Na ivosavosa cava e kena ibalebale, dui kau kena se dui vakarautaki koya e na ilakolako.

Vosavosa vakaViti: Lako vakabeka, dui kau kena

Kena ivakamacala: Na beka e dua na mataqali manumanu vuka levu toka, boi levu, vakabati, vakasucuna e kiriwana, vakā na ibulibuli ni kalavo qai vakatabana mamare loaloa. Era dau veivukayaki vakalevu na vaqara vuanikau dreu, uto vea me ra misika se na senionolulu, kavika, vuga, niu kei na so tale me ra gunuva. Ni ra vuka na beka e na vaqara kedra era dui sasaga ga, e sega ni vakatautaka tale vua e dua ke sa kune na vuata, e na kana ga, mamau ka vuka yani. E sega ni vakatautaka se kerekere tale vua e dua.

13. Na ivosavosa cava e kena ibalebale, tuvani vakavinaka vakaveitaravi.

Vosavosa vakaViti: Tuvani vakabatinibeka

Kena ivakamacala: E kau mai na ivosavosa qo i na beka ni tuvani vakaveitaravi vinaka tu na batina. Ni dua gona na ka e tuvani vakavinaka ka vakaveitaravi tu e na qai cavuti kina na ivosavosa qo: Tuvani vakabati ni beka.

14. Na ivosavosa cava kena ibalebale, ni da tu vata ga, e rawa na veika kece.

Vosavosa vakaViti: Da tu vata ga, vuvu na wai

Kena ivakamacala: Vakaibalebaletaki na ivosavosa qo e na ika na Nuqa, ni ra dau qeleqeleni vata tu. Qo e na vula o Tiseba na vula i Nuqa Lailai kei na vula o Janueri na vula i Nuqa Levu. Na maliwa ni vula e rua qo era dau qeleqeleni kina, ka ra matai sara na vakavuvu wai me ra taqomaki ira kina. O koya gona ni ra kovuti e dua na qeleninuqa, era sa qai vakavuvuya na wai ra dro yani me ra bula.

15. Na ivosavosa cava kena ibalebale, vosa vinaka, vosa vākamikamica ia, e ca tiko na lomana.

Vosavosa vakaViti: Kamikamica vakayatenisumusumu

Kena ivakamacala: Na sumusumu e dua na mataqali ika levu toka ni cakau kei na lomaloma; duidui na rokana; vakā na irairai ni sokisoki, sega na votona; laukana e na so na vanua; vuce na ketena ni curuma na cagi, e kana vinaka ka kamikamica sara na yatena. Ia, e rawa ni da gaga se da mate sara kina ke tuna vakaca. E kamikamica gona na yatenisumusumu ia, e rawa ni vakavu leqa. Ni dua gona e dau vosa vinaka ka vosa vākamikamica qai ca tiko na lomana e na qai cavuti vua na ivosavosa qo, Kamikamica vakayatenisumusumu.

16. Na ivosavosa cava e kena ibalebale, tamata e vodi vua na vosa sega ni rogoca se kauaitaka na veika e vakaroti kina.

Vosavosa vakaViti: Tamata dakuniga

Kena ivakamacala: Na ga eda sa kilā kece ni dravia na vutina. Ia, ke o sovā na wai e dakuna e na sisi ga, se qalo tu mada ga i wai e na sega ni suasua. O koya gona ni da vosa vua e dua e na maumau wale na noda vosa vua ni sega ni rogoca se kasa vua na ka e tukuni tiko yani vua.

17. Na ivosavosa cava e dau cavuti vua e dua e dau tukuni vua e dua na kā qai sega ni vakayacora e na vuku ga ni nona sega ni via rogoca. Ni tukuni vua e dua na ka e curu ga i na dua na qaranidaligana ka curu tale i na kena ka dua.

Vosavosa vakaViti: Vakā e tiri na wai e na delani draunidalo

Kena ivakamacala: Eda na kilā vinaka kevaka eda vakaturuma na wai e na draunidalo, e na sega vakadua ni suasua e na turu ga yani lai drodro tani sara. Ni dua gona e dau tukuni vua e dua na ka qai sega ni vakayacora e na vuku ga ni nona sega ni via rogoca, e dau qai tukuni vua na ivosavosa qo.

18. Na ivosavosa cava kena ibalebale - sa sautu na vanua.

Vosavosa vakaViti: Sa masi yara na Qīqī

Kena ivakamacala: Na Qīqī e dua na manumanu lailai ka dau kune vakalevu ni veiladeyaki toka e na veitabanikau ra tubu tu e veikau. E rua na kena mataqali. E dua na Qīqī senimawa – qo e koto e domona e vica na vuti karakarawa ka qai via damu toka na uluna. Na kena ikarua na Qīqī tabanidolou. Na kena qo e dravu na lawena se vutina. Era dau kana vuanikau. E kainaki ni sa vua na vuata, sa vakā me vakatorotoro o Ra Qīqī, me vakā e dua na turaga levu ni sa levu na kena ka sega na leqa. Ni tukuni qo e kena ibalebale ni sa sautu na vanua.

19. Na ivosavosa cava e dau cavuti e na gauna ni valataki vanua e na qito, vuli, ivalu se cakacaka.

Vosavosa vakaViti: Dui mate ga e na nona ucunivatu

Kena ivakamacala: Na ivosavosa qo e vakaibalebaletaki tiko e na dua na manumanu. Na manumanu qo na saravalivali. Na saravalivali e vakā na ibulibuli ni kuka ia, e drokadroka na dakuna. (E yacana e na so na vanua na kadara). Era dau tokatoka e na ucunivatu ra dau roba mai na ua lelevu. Ni roba mai na vatu na ua, e toka ga na saravalivali. Qo gona na nodra ibole, ua lelevu se loka, cagilaba se uneune, era na toka dei toka ga na saravalivali e na nodra ucunivatu. Ni dua na valataki vanua e na qito, vuli, ivalu se cakacaka e na qai cavuti gona kina na ibole qo, Dui mate ga e na nona ucunivatu, me vakataka na manumanu qo na saravalivali.

20. Na ivosavosa cava e kena ibalebale – vakarokoroko vakaveikaisini.

Vosavosa vakaViti: Rokoroko vaKanace

Kena ivakamacala: E dau qeleqeleni na Kanace ka dau liutaki ira na nodra turaga. Era dokai koya sara vakalevu ra muria na vanua e lako kina. E na liu tu ga ka sega ni rawa ni dua e siviti koya ia, ni ra sa lade, sa guilecavi na nodra turaga. Era sa vakaladeva na nodra turaga e buidra.

Na iVolavosa

Na iVolavosa vakaViti e tukuna veikeda na ivakamacala matailalai ni noda vosa: na kedra cavuti, na kedra ibalebale, na kedra vakayagataki kei na kedra ivosavosataki.

Qo na veitarataravi ni ivakamacala ni vosa e vakayagataki e na ivolavosa. E levu na tikina e rawa ni lutu ia, sega ni dau yali na *tina*, *itavi* kei na kena *ibalebale*.

tina – na vosa sara ga sa vakarau vakamacalataki.

naba – ke dua se sivia na vosa rorogo vata, e dau nabataki me kilai tani kina.

itavi – qo na itavi ni vosa e na tuvavosa me vaka *n* - nauni, *v* - vu.

ivakavakayagataki – qo e tukuna na kena vakayagataki na vosa se vanua se lomanibai cava e dau vakayagataki kina, me vaka [masi, Vatulele], kena ibalebale ni dau vakayagataki e na veivosaki ni masi mai Vatulele.

dewa – eso na mataqai vu e vakamacalataki ga na kedra dewa me vakā *moku*, kena dewa na *mokuta*.

ibalebale – ni dau tukuni na ibalebale ni vosa, e *veisosomitaki*, kena ibalebale ni veivanua e cavuti kina na vosa, e rawa ni sosomi na ibalebale volai oya.

coke – na vosa eso era sucu mai kina me vakā na coke ni *sobu* na *vakasobusobu*, *vakasobura*.

idusidusi – e dusimaki na vosa tale eso me vakā na kena e:

*tautauvata na kena ibalebale (tv)

*veibasai (vbs)

*voleka ni tautauvata (vol)

*raici (r) ni yavu vata se dua tale na kena isema

ivosavosa – e cavuti kina na tina, na kena ivakamacala kei na idusidusi tale eso.

itakataka – vosa tani era vu mai kina na vosa vulagi me vakā kosipeli kena itakataka na [Per gospel], oya e vu mai na vosa vakaPeritania ‘*gospel*’

Vakalekaleka

Qo eso na ivakalekaleka e vakayagataki e na loma ni ivolavosa qo:

ivs	ivosavosa
m	mataqali
mv	me vakā
r	raica
tv	tautauvata
vb	vakabibi
vbs	veibasai
vol	voleka
&s	kei na so tale
d	dusi
dg	durugauna
dl	dl
dm	dm
ds	durusau
Kena ikuri – rai e na ivolavosa tabana e ix – x.	

Na vakayagataki ni ikovu

Na ikovu e dusimaka na nauni se vosa cava e dau cavuti vata me vakā

oria– sea vakalailai (voivoi) e vakaraitaka ni **oria** e kena ibalebale na ‘sea vakalailai’ ia, e dau cavuti ga me baleta na voivoi.

qaqa – (meke, sere) vosa e dusimaka ni qaqa- e kena ibalebale na ‘vosa’ ia, e cavuti ga me baleta na meke se sere

Takataka

Na vosa tani era taka mai kina na vosa vulagi.

Idi	Idia
Kir	Kirisi
Lat	Latina
Lau	Lau
Mer	Mereke
Niu	Niusiladi
Osi	Ositerelia
Per	Peritania
Piz	Pizin ni Viti
Rot	Rotuma
Sam	Samoa
Sol	Solomoni
Tog	Toga
Var	Varanise

cere 4 *n* m ika vakarerevaki ni veivatu, cakau, batilili &s; damudamu volakoso oriori vulavula na yagona, gusu levu, na sui ni tutuna kei na kena iroiroi e bababalavu qai veilau mosi sara; dau veico vaka na toa; tv **toa, toā, toaniwai, toāniwai, līlīlī, sere, yaro, yaru;** r **buinigone, lewamātua, ratina;** L *Pterois ssp*

cere – tina (headword)

4 – kava ni balebale ni tina ‘**cere**’

n – nauni, itavi

m – mataqali

ibalebale - ika vakarerevaki ni veivatu, cakau, batilili &s; damudamu volakoso oriori vulavula na yagona, gusu levu, na sui ni tutuna kei na kena iroiroi e bababalavu qai veilau mosi sara; dau veico vaka na toa;

&s – kei na so tale

tv – tautauvata kei na **toa, toā, toaniwai, toāniwai, līlīlī, sere, yaro, yaru;**

r - raica, **buinigone, lewamātua, ratina** me baleta me baleta na yavu vata se isema ni tina ‘**cere**’

L – yacani ika ‘**cere**’ vaka**Latina** na *Pterois ssp*

buco *n* [vuata] m uto vuailelevu babalavu varovaroa, kana vinaka, dau balomo; tv **kululevu, kululevulevu 2, utobuco 1, utolevulevu, utovau, utoyalewa,** vol **buconisāmoa, bucotabua, bucowāsoi**

buco – tina

n – nauni, itavi

[vuata] – lomanibai e vakayagataki se yalani kina

m – mataqali

ibalebale - uto vuailelevu babalavu varovaroa, kana vinaka, dau balomo

tv – tautauvata kei na **kululevu, kululevulevu 2, utobuco 1, utolevulevu, utovau, utoyalewa**

vol – voleka, voleka ni tatauvata kei na **buconisāmoa, bucotabua, bucowāsoi**

itui 1 *n* [kau] (vuanikau) coke lailai ni tabanikau e lili kina; vol **ibetibeti, ikau, itautau**; r **isōsō**

tina – itui

1 – matai ni balebale ni tina **‘tui’**

[kau] – lomanibai e vakayagataki se yalani kina

(vuanikau) – nauni e cavuti vata.

vol – voleka, veivolekati na kena ibalebale kei na **ibetibeti, ikau, itautau**

r – raica, raica na **isōsō** me baleta na yavu vata se isema ni tina **‘itui’**

lakolako 1 *v* oti e dua na gauna: **Na matetaka sa veitauvi tu qo, e na lakolako sa na lala na vanua, Lakolako sa qai buli me Tui Vanua;**
tv **tikotiko 1**

tina – lakolako 1

1 – matai ni balebale ni tina

v – vu, itavi

ibalebale - oti e dua na gauna

ivakavakayagataki ni tina e na loma ni yatuvosa -

- **Na matetaka sa veitauvi tu qo, e na lakolako sa na lala na vanua.**

- **Lakolako sa qai buli me Tui Vanua.**

Na iKuri Ni Cakacaka Lavaki

Veiqaravi Vakavanua: Na Vakamau

Veidutaitaka na veiqaravi vakavanua kei na kena ivakamacala.

Veiqaravi Vakavanua		iVakamacala	
1	iDuguci		iyau era vakarautaka na wekai tagane kei na wekai yalewa.
2	Butubutu		kamunaga e tuberi me ivakavinavinaka ni kena sa ciqomi na iduguci.
3	Vakatawa ni bola		na tabua e tuberi vei iratou na wekai yalewa me ivakavinavinaka ni veisusugi.
4	iVakadonugusu		na tabua e kauta o yalewa i na nona vale ni vakamau.
5	Tevutevu		na ibe e tevu me rau duri kina na vakamau.
6	Tabailago		kamunaga ka ikerei vakavanua ni yalewa me vakawatitaki.
			na kena lai tarogi e dua na yalewa ni bera ni duguci.

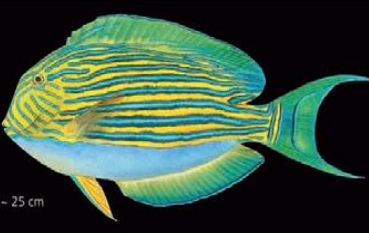
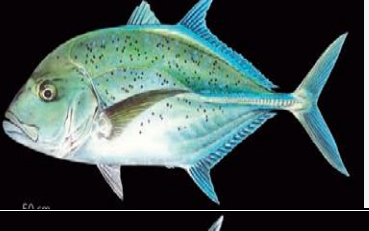
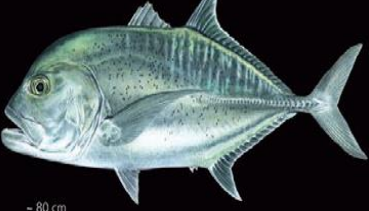
Na Qito VakaViti

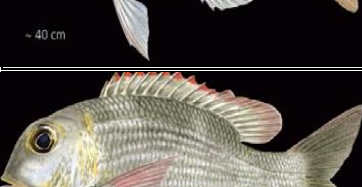
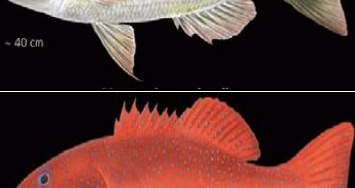
Wirina na yacani qito VakaViti o rawa ni wilika rawa.

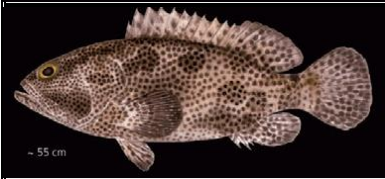
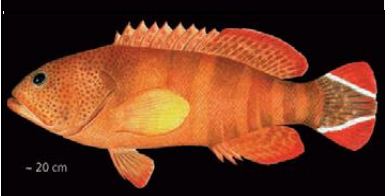
v	v	e	i	l	a	v	o	a	e	v	a	b	b
e	e	a	e	a	e	i	u	o	v	e	a	i	o
i	i	i	o	v	u	o	i	v	e	i	b	o	a
c	s	u	t	e	a	e	o	e	i	l	a	i	e
i	o	v	e	i	q	a	t	i	b	a	o	u	i
b	v	a	i	d	q	o	u	s	u	v	a	e	o
i	i	e	o	i	u	a	e	o	k	i	a	i	u
e	a	i	u	a	e	i	o	l	a	a	i	o	a
v	e	i	l	e	v	e	l	e	v	e	t	i	v
l	a	b	o	l	a	b	o	k	a	n	a	c	e
v	e	i	b	i	l	a	t	i	a	e	i	i	i
a	i	e	o	b	a	k	a	n	a	w	a	q	s
v	e	i	v	i	d	i	e	a	i	o	u	o	a
a	u	o	v	a	q	i	q	i	m	o	l	i	g
a	e	u	o	i	i	o	u	e	a	e	i	o	a
l	u	t	u	v	a	k	a	t	a	g	a	n	e

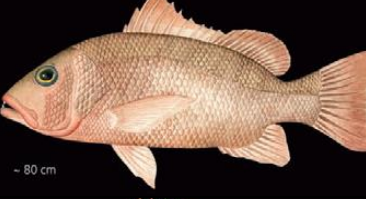
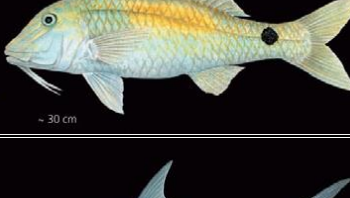
Na Ika

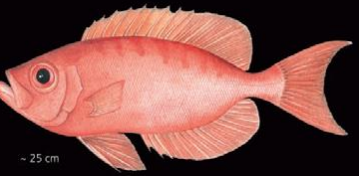
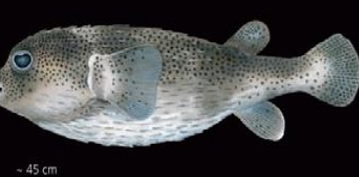
Vakataroga mada mai na yacani ika sa koto qori e ra e na vosa vakaViti raraba se na yacana mai na nomu vanua.

Ika	Yacana e na Vosa vakaViti raraba / nomu vanua
 ~ 18 cm	
 ~ 25 cm	
 ~ 40 cm	
 ~ 35 cm	
 ~ 50 cm	
 ~ 60 cm	
 ~ 80 cm	

Ika	Yacana e na Vosa vakaViti raraba / nomu vanua
 ~ 40 cm	
 ~ 30 cm	
 ~ 35 cm	
 ~ 35 cm	
 ~ 28 cm	
 ~ 40 cm	
 ~ 40 cm	
 ~ 45 cm	

Ika	Yacana e na Vosa vakaViti raraba / nomu vanua
	
	
	
	
	
	
	
	
	

Ika	Yacana e na Vosa vakaViti raraba / nomu vanua
 ~ 35 cm	
 ~ 30 cm	
 ~ 80 cm	
 ~ 50 cm	
 ~ 25 cm	
 ~ 30 cm	
 ~ 80 cm	
 ~ 35 cm	
 ~ 35 cm	

Ika	Yacana e na Vosa vakaViti raraba / nomu vanua
 ~ 25 cm	
 ~ 30 cm	
 ~ 18 cm	
 ~ 18 cm	
 ~ 30 cm	
 ~ 27 cm	
 ~ 22 cm	
 ~ 35 cm	
 ~ 25 cm	
 ~ 45 cm	

Vurevure ni Taba: <http://fijifishntrips.com>

Vakayagataka na iyaloalo ni ika vakarautaki mo qarava kina na cakacaka lavaki qo.

1. Vaqāqā mai na yacani ika e dau vakatabui ni qolivi se siwati e na vula o June i na Seviteba e na veiyabaki? Vakamacalataka na vuna.

Yacani ika	Vu ni kena dau vakatabui

2. Na ika cava soti e dau vakilai ni gaga e na Vulaibalolo?

Yacani ika

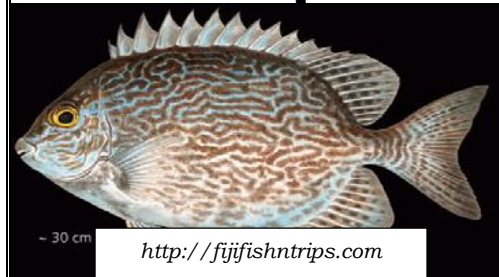
Vakatataro e na Tabana ni Qoliqoli**Vaqāqā mada mai na ivakaro e so me baleta na;**

1. Na Qolivi ni Vonu
2. Na Taqomaki ni Qari
3. Na Taqomaki ni Dri
4. Na Taqomaki ni Sici kei na Civa
5. Na iVakaro ni Taqomaki ni Vasua
6. Na iVakaro ni Vakayagataki ni Wainimate Gaga kei na Duva
7. Na Taqomaki Ni Ika

Ika	Kena Balavu Yalataki
Ogo	
Saga	
Kanace	
Ika Droka	
Nuqa	
Salala	
Saku, Busa	
Yawa	
Ulavi	
Kaikai	
Donu	
Kawakawa	
Kavu	
Kabatia, Kake	
Balagi	
Ki, Ose	
Damu	
Ta	
Kacika, Dokonivudi, Kawago	

Na iBole

Vaqāqā mada na ibole ni veika bula sa koto qori e ra kei na kena ibalebale.

Veika Bula	iBole	Kena ibalebale
Belo https://commons.wikimedia.org		
Ra Nuqa ~ 30 cm http://fijifishtrips.com		
Ra Manā http://tidechaser.blogspot.com		
Ra Ga https://ffwrfromfiji.wordpress.com		
Ra Guru http://seafijireefs.com		

Ra Koli https://w-dog.net		
Ra Saravalivali http://www.lankanfushi.com		
Ra Vuaka https://a-z-animals.com		
Ra Kalavo https://www.rd.com		
Ra Dovu https://srif.net.fj/		

Wilika na serekali e ra mo rawa ni qarava kina na vakadidike e na tabana e **102 - 106**.

Serekali: Na Vakanananu Lesu

1. Ni vosoti au na veiyasana,
Na gauna qo me da sa cavu yaca,
Me baleta tiko na keda kakana,
Ka da kilai kina e Viti raraba.
2. Na veikacivi qo e sega ni ka ni veiwali,
Ka ni dau caka ga vakaveiwekani,
E na veivanua veitabani,
Se na veivanua veitauvutaki.
3. Sa totoka dina na lumi boso ni Gau,
Na dreu ni weleti mai na Yatu Lau,
Kaikoso ni Verata mai Telau,
Na via ni Noco sa matalau.
4. Logologo ni Batiki au qai diva,
Veisā kei na kawai ni Babasiga,
Tivoli ni Lovoni e wakuno dina,
Sarā ni Ovalau na kena kamica.
5. Vakasakiti na soro ni Namata,
Sega ga ni sivia na qarivatu ni Namara,
Na melamela ni Viwa e totoka sara,
Moli ni Navolau mo tovolea mada.
6. Veisau e na gauna makawa,
Na kekewa me sa kau i Kabara,
I Moce me kau kina na yaka,
Kau i Lakeba na dalo vinaka.
7. Na kulu se uto e rogo kina o Vuda,
Na soloi ni Ono au qai nanuma,
Vudi ni Vatulele era sa bula,
Na ivi ni Beqa na kena matua.
8. Kamikamica na vea ni Nairai,
Na beka ni Nameka sa vuka mai,
Vo loa ni Matailobau e drekeniwai,
Na Yasayasa vakaRa na kena vurai.

9. Au qai diva na noqu vanua,
Na ivau lolo au nanuma,
Na kena vavai basogairua,
Na kena icoi na qari matua.
10. Au mai tu voli vakacakacaka,
Tara bewa na isau ni kakana,
Kena icoi e tara bi sara,
Domo ni belo sa rawarawa.
11. Au rai tu ka vakaisaisa,
Vakanananu i na noqu tikina,
Na weli e tiri maumau dina,
Ma noqu voli na wai ni diva.
12. Au leqa e na noqu dodomo,
Vakacalai au na irogorogo
Veivakaleqai na kena itovo,
O au, meu sa lesu tale i nakoro.

Vurevure ni Tukutuku: Solomone T. Bulicokocoko, *De da mani guilecava – Na iKatolu*, 1990

Na Veika Bula

Vakacakulea mada mai se cava na yacani veika bula sa koto qori era. E rawa ni volai na yacana raraba se na yacana mai na nomu vanua.

Veika Bula	Yacana e na Vosa vakaViti raraba / nomu vanua
 https://www.hakaimagazine.com	
 https://www.flickr.com	
 http://www.botany.hawaii.edu	

<https://fiji.wcs.org>

<http://babasiqa.blogspot.com>

<http://lighttrick.blogspot.com>

<https://beyondpurgatory.wordpress.com>

<http://www.picture-world.org>

<https://www.iucn.org>

<http://www.idscaro.net>

<https://zenodo.org>

<https://www.youtube.com>

<https://en.wikipedia.org>

<https://commons.wikimedia.org>

<https://en.wikipedia.org>

Na iYāyā VakaViti

Vakataroga mada mai na yacani iyāyā vakaViti sa koto qori e ra qai vakamacalataka na kena ivakavakayagataki. Rawa ni sikovi na veilawa ni Vale ni iYāyā Maroroi <http://virtual.fijimuseum.org.fj> me vukea na kena qaravi na cakacaka lavaki kei na vakadidike.

Vurevure ni Taba: <http://virtual.fijimuseum.org.fj>

Vurevure ni Taba: <http://virtual.fijimuseum.org.fj>

Vurevure ni Taba: <https://www.bonhams.com>

Vurevure ni Taba: <http://virtual.fijimuseum.org.fj>

Vurevure ni Taba: <http://virtual.fijimuseum.org.fj>

Vurevure ni Taba: <http://virtual.fijimuseum.org.fj>

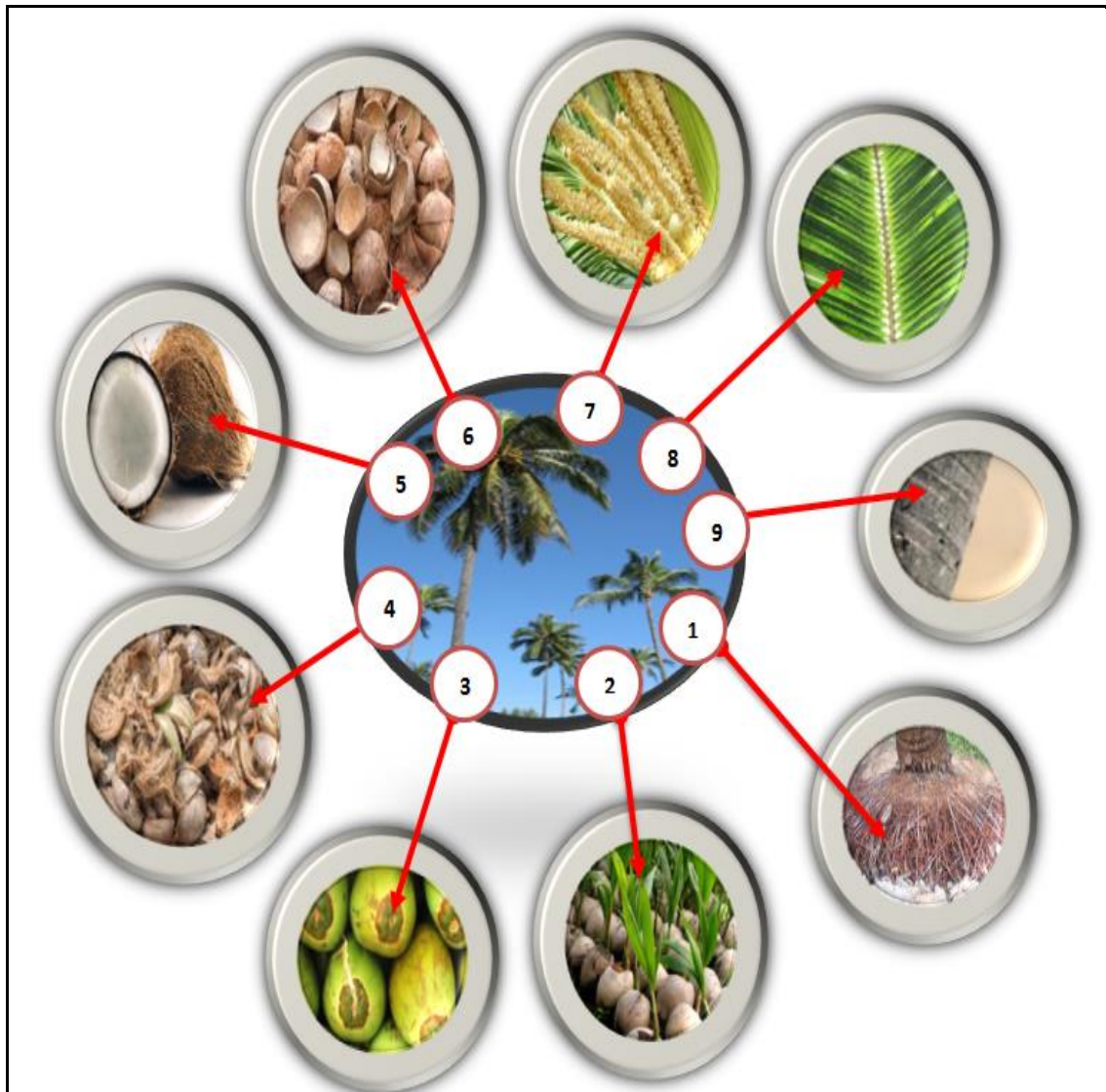
Vurevure ni Taba: <http://virtual.fijimuseum.org.fj>

Vurevure ni Taba: <http://virtual.fijimuseum.org.fj>

Na Veitiki ni Vuni Niu

Vakataroga qai vakalewena na yacani veitiki ni vuni niu sa koto qori e ra. Na veitikina e lutu me qai vakuri tale.

1		9	
2		10	
3		11	
4		12	
5		13	
6		14	
7		15	
8		16	

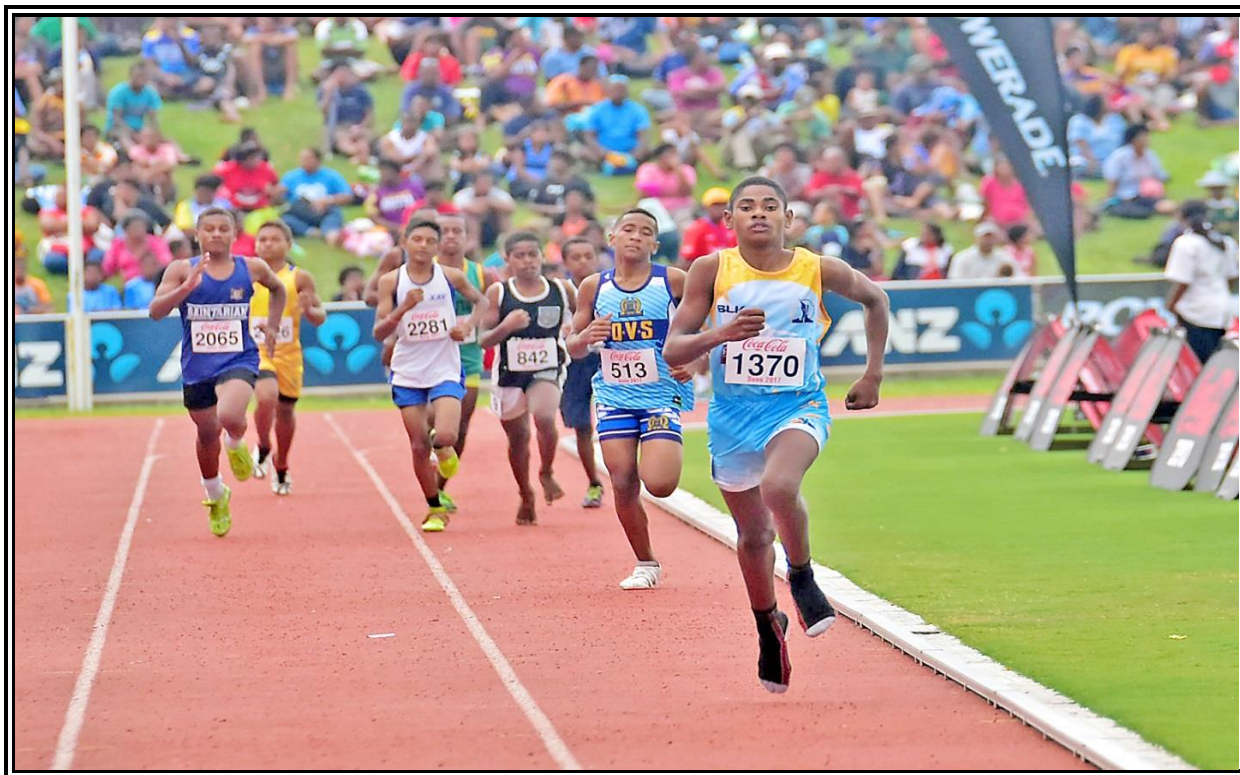
Na iYaloyalo E Rawa Ni Vakayagataki E Na Volavola

Vurevure ni Taba: <http://fijisun.com.fj>

Vurevure ni Taba: <http://fijisun.com.fj>

Vurevure ni Taba: <http://www.fjitime.com>

Vurevure ni Taba: <http://websites.sportstg.com>

Vurevure ni Taba: <http://www.fjitimes.com.fj>

Vurevure ni Taba: <https://slcc.ca>

Vurevure ni Taba: *Navatu Secondary School, 2017*

Vurevure ni Taba: *Nilsen College, 2017*

Vurevure ni Taba: *Navesau Adventist High School, 2017*

Vurevure ni Taba: *Nadarivatu Secondary School, 2017*

Vurevure ni Taba: *Muaniweni College, 2017*

Vurevure ni Taba: *Nasinu Secondary School, 2017*

Vurevure ni Taba: *Noco Secondary, 2017*

Vurevure ni Taba: *Nasinu Muslim College, 2017*

Vurevure ni Taba: *Lautoka Muslim College, 2017*

Vurevure ni Taba: *Dreketi Central College, 2017*

Vurevure ni Taba: <http://dinosauriens.info>

Vurevure ni Taba: <http://www.fijitimes.com>

Vurevure ni Taba: <http://fijivillage.com>

Vurevure ni Taba: <http://fijivillage.com>

Vurevure ni Taba: <http://fijisun.com.fj>

Vurevure ni Taba: <http://fijisun.com.fj>

Vurevure ni Taba: <https://fijisun.com.fj>

Vurevure ni Taba: <https://www.abc.net.au>

Vurevure ni Taba: <http://babasiga.blogspot.com>

Vurevure ni Taba: <http://www.yacatafiji.org>

iYaloyalo e rawa ni saravi e na veilawa me veivuke e na kena vakatavulici na iTovo Vakavanua e na noda veikoronivuli.

<https://www.youtube.com/watch?v=0WExpYLx3bl>

<https://www.youtube.com/watch?v=9dtO231icK4>

<https://www.youtube.com/watch?v=FdxIGjBRyUA&t=13s>

<https://www.youtube.com/channel/UCyV30PJpHp-e-9j0eINWATwI>

http://www.education.gov.fj/images/ps_circular_2017/2017/VOSA_VAKVITI_VIDEOS/Qusinil_oaloa-Traditional_visit_of_the_Turaga_Roko_Sau_to_his_island_TVTV_MTA.mp4

http://www.education.gov.fj/images/ps_circular_2017/2017/VOSA_VAKVITI_VIDEOS/Qusinil_oaloa-Turaga_Roko_Sau_TVTV_MTA.mp4

http://www.education.gov.fj/images/ps_circular_2017/2017/VOSA_VAKVITI_VIDEOS/Sovadr_auvanua_TVTV_MTA.mp4

http://www.education.gov.fj/images/ps_circular_2017/2017/VOSA_VAKVITI_VIDEOS/Traditional_naming_rituals_Kinikinibua_TVTV_MTA.mp4

Na Vuku kei na Kilakā Vakaitaukei

Vakataroga mada mai na ivakatakilakila ni draki se leqa tubukoso eso kei na kena ibalebale era dau vakayagataka na qase i liu me ra dau vakarautaki ira vinaka kina. Na iulutaga qo era rawa ni yavutaki kina na vakatataro qai rawa ni vakuri tale.

1. Na Lauqa
2. Na Ualoka
3. Na Cagilaba

Tuvatuva ni Vola iTalanoa

Yavu

- 2 – 3 na iyatuvosa me dua na parakaravu
- tekivu e na ivosavosa vakaViti/vosa vakaibalebale/vosavosa kilai levu/dua e cavuta e na ivola/niusiveva/ivosavosa ni dua na vanua/vosa vakaivolatabu
- vakamatatataki na lewe ni talanoa
- veika e volai me veiwekani kei na iulutaga
- matata qai taladrodro

Lewena

- **me 3 se 4 na parakaravu**
- **dua na vakasama dua na parakaravu**
- **qarauni me kua ni tokaruataki na vakasama e na veiparakaravu ni lewe ni talanoa**

Lewena 1

- 3 – 4 na iyatuvosa me dua na parakaravu
- tekivu e na vosa sema
- matai ni yatuvosa me vakadavora na imatai ni vakasama/veika e yaco
- karua ki na ikatolu ni yatuvosa me vakamacalataka na vakasama
- kava ni yatuvosa me solia na kena i vakaraitaki ke rawa
- matata qai taladrodro

Lewena 2

- 3 – 4 na iyatuvosa me dua na parakaravu
- tekivu e na vosa sema
- matai ni yatuvosa me vakadavora na ikarua ni vakasama/veika e yaco
- karua ki na ikatolu ni yatuvosa me vakamacalataka na vakasama
- kava ni yatuvosa me solia na kena ivakaraitaki ke rawa
- matata qai taladrodro

Lewena 3

- 3 – 4 na iyatuvosa me dua na parakaravu
- tekivu e na vosa sema
- matai ni yatuvosa me vakadavora na ikatolu ni vakasama/veika e yaco
- karua ki na ikatolu ni yatuvosa me vakamacalataka na vakasama
- kava ni yatuvosa me solia na kena ivakaraitaki ke rawa
- matata qai taladrodro

Se

Lewena 4

- 3 – 4 na iyatuvosa me dua na parakaravu
- tekivu e na vosa sema
- matai ni yatuvosa me vakadavora na ikava ni vakasama/veika e yaco
- karua ki na ikatolu ni yatuvosa me vakamacalataka na vakasama
- kava ni yatuvosa me solia na kena ivakaraitaki ke rawa
- matata qai taladrodro

Tinitini

- 2 – 3 na iyatuvosa me dua na parakaravu
- tekivu e na vosa sema ni tinitini mv Sa dodonu.../Meu tinia &s
- tokaruataki na vakasama
- soli na vakatütü/veivakauqeti/veivakadreti/veivakasalataki
- wali na leqa

[Volai na levu ni vosa]

Na Volavola Raraba

Wasewase	Vakamacala	Maka
Tuvatuva	Volai na ituvatuva ni vakamacala e na Yavu, Lewena kei na iTinitini Volai na ituvatuva qai lutu eso na vakasama e na Yavu, Lewena kei na iTinitini Volai na ituvatuva qai sega ni muri Sega ni volai na i tuvatuva	2 1½ 1 0
Volavola Raraba - (13 na maka)		
Yavu	Veiwekani voleka qai sema kei na iulutaga Sega ni veiwekani voleka sara kei na iulutaga Veicalati qai sega ni sema kei na iulutaga	1 ½ 0
Lewena	3 se sivia na vakasama veiwekani e volai 2 na vakasama veiwekani 1 na vakasama veiwekani	5 4 3
Tinitini	Railesuvi na uto ni vakasama qai tini vinaka Sega soti ni tini vinaka Sega na itinitini	1 ½ 0
Vakarau ni volavola	Taladrodro, matata qai veisemati vinaka na vakasama Taladrodro qai veisemati na vakasama Veisemati na vakasama Musuka e ½ na maka mai na veimataqali cala yadua ni volavolai ni tuvavosa VakaViti me vakā ni 6 na cala ni volavolai ni vosa e volai me musuki ga e ½ na maka. (Okati eke na cala me vakā: vakavakadigo, tuvai cala ni yavu kei na vu, volai vakamatanivola lelevu ni yatuvosa, vosa sema, kuriliu, kurimuri, volai na vosa se yatuvosa/matavosa se i vosavosa e na vosa vakavavalagi – sega ni volai VakaViti raraba vakavo ga ke yacanivanua se yacanitamata, vakayagataki ni vosa veiganiti, yatuvosa e sega ni vakacavari, tatao ni vakamacala, walewale ni vakamacala, tokaruataki ni vosa se yatuvosa/matavosa, wasewasei ni parakaravu)	3 2 1
Walewale	3 se sivia na ivosavosa VakaViti/vosa vakaibalebale e volai qai veiwekani kei na ivakamacala/iulutaga 2 na ivosavosa VakaViti/vosa vakaibalebale e volai qai veiwekani kei na ivakamacala/iulutaga 1 na ivosavosa VakaViti/vosa vakaibalebale e volai qai veiwekani kei na ivakamacala/iulutaga Sega ni volai e dua na ivosavosa VakaViti/vosa vakaibalebale se volai na ivosavosa VakaViti/vosa vakaibalebale qai veicalati kei na ivakamacala/iulutaga	3 2 1 0

Tuvatuva	Yavu	Lewena	Tinitini	Vakarau ni Vola	Walewale	Kena Levu
2	1	5	1	3	3	15

Na Vola iVola

Wasewase	Vakamacala	Maka
Tuvatuva	Volai na ituvatuva ni vakamacala e na Yavu, Lewena kei na iTinitini Volai na ituvatuva qai lutu eso na vakasama e na Yavu, Lewena kei na iTinitini Volai na ituvatuva qai sega ni muri Sega ni volai na ituvatuva	2 1½ 1 0
Vola iVola - (13 na maka)		
Yavu	Tikotiko Donu kece Cala e dua na ka Cala e rua na ka	1 ½ 0
	Tikinisiga Donu kece Cala e dua na ka	½ 0
	Vanua o volavola kina Donu kece Cala e dua na ka Cala e rua na ka	1 ½ 0
	Ia saka Donu kece Cala e dua na ka	½ 0
	Naki Volai e na i matai ni parakaravu Volai e na lewe ni parakaravu Sega ni matata	2 1 0
Lewena	Lewe ni Vola 3 na vakasama se sivia na 3 2 na vakasama 1 na vakasama Sega ni saumi na taro	3 2 1 0
Tinitini	Tini vinaka “Au sa nuitaka ni na/Sa nuitaki ni na.....” Sega ni tini vinaka Sega ni tini rawa	1 ½ 0
	Saini Volai na Nomuni Tokani/Nomuni Tamata Vakarorogo qai saini/volai na yaca Cala e dua na ka Cala e rua na ka	1 ½ 0
Vakarau ni volavola	Taladrodro, matata qai veisemati vinaka na vakasama Taladrodro qai veisemati na vakasama Veisemati na vakasama Musuka e ½ na maka mai na veimataqali cala yadua ni volavolai ni tuvavosa VakaViti me vakā ni 6 na cala ni volavolai ni vosa e volai me musuki ga e ½ na maka. (Okati eke na cala me vakā: vakavakadigo, tuvai cala ni yavu kei na vu, volai vakamatanivola lelevu ni yatuvosa, vosa sema, kuriliu, kurimuri, volai na vosa se yatuvosa/matavosa se ivosavosa e na vosa vakavavalagi – sega ni volai VakaViti raraba vakavo ga ke yacanianua se yacanitamata, vakayagataki ni vosa veiganiti, yatuvosa e sega ni vakacavari, tatao ni vakamacala, walewale ni vakamacala, tokaruataki ni vosa se yatuvosa/matavosa, wasewasei ni parakaravu)	3 2 1

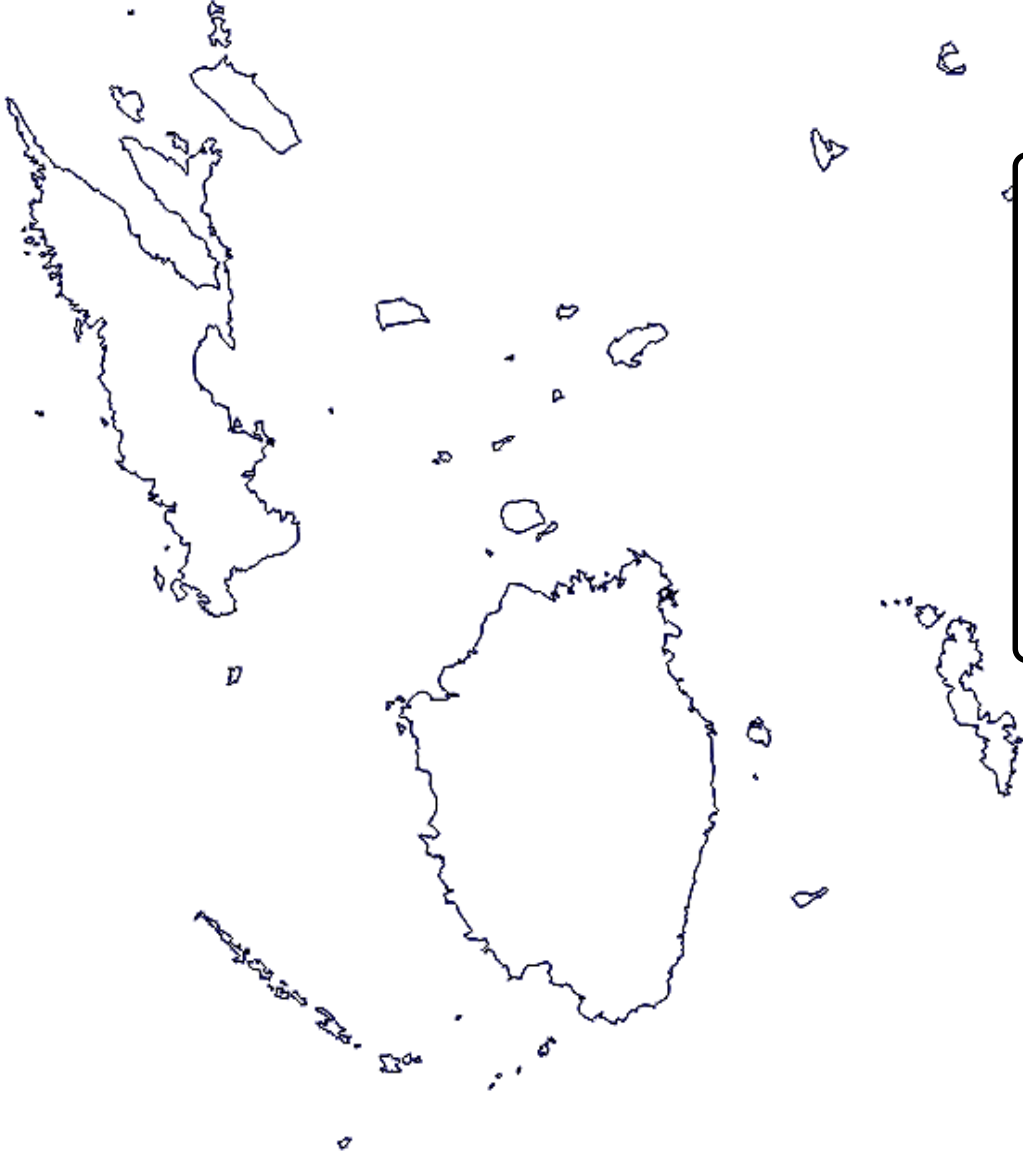
Tuvatuva	Yavu	Lewena	Tinitini	Saini	Vakarau ni Vola	Kena Levu
2	5	3	1	1	3	15

Na Volavola Vakaveiwekani

Wasewase	Vakamacala	Maka
Tuvatuva	Volai na ituvatuva ni vakamacala e na Yavu, Lewena kei na iTinitini Volai na ituvatuva qai lutu eso na vakasama e na Yavu, Lewena kei na iTinitini Volai na ituvatuva qai sega ni muri/ Sega ni volai na ituvatuva	1 $\frac{1}{2}$ 0
Volavola Vakaveiwekani [Personal Writing] (9 na maka)		
Yavu	Veiwekani voleka qai sema kei na iulutaga Sega ni veiwekani voleka sara kei na iulutaga Veicalati qai sega ni sema kei na iulutaga	1 $\frac{1}{2}$ 0
Lewena	3 se sivia na vakasama veiwekani e volai 2 na vakasama veiwekani 1 na vakasama veiwekani	3 2 1
Tinitini	Railesuvi na uto ni vakasama qai tini vinaka Sega soti ni tini vinaka Sega na itinitini	1 $\frac{1}{2}$ 0
Vakarau ni volavola	Taladrodro, matata qai veisemati vinaka na vakasama Taladrodro qai veisemati na vakasama Veisemati na vakasama Musuka e $\frac{1}{2}$ na maka mai na veimataqali cala yadua ni volavolai ni tuvavosa VakaViti me vaka ni 6 na cala ni volavolai ni vosa e volai me musuki ga e $\frac{1}{2}$ na maka. (Okati eke na cala me vakā: vakavakadigo, tuvai cala ni yavu kei na vu, volai vakamatanivola lelevu ni yatuvosa, vosa sema, kuriliu, kurimuri, volai na vosa se yatuvosa/matavosa se ivosavosa e na vosa vakavavalagi – sega ni volai VakaViti raraba vakavo ga ke yacanianua se yacanitamata, vakayagataki ni vosa veiganiti, yatuvosa e sega ni vakacavari, tatao ni vakamacala, walewale ni vakamacala, tokaruataki ni vosa se yatuvosa/matavosa, wasewasei ni parakaravu)	2 1 $\frac{1}{2}$
Walewale	2 se sivia na ivosavosa VakaViti/vosa vakaibalebale e volai qai veiwekani kei na i vakamacala/iulutaga 1 na ivosavosa VakaViti/vosa vakaibalebale e volai qai veiwekani kei na ivakamacala/iulutaga Sega ni volai e dua na ivosavosa VakaViti/vosa vakaibalebale se volai na ivosavosa VakaViti/vosa vakaibalebale qai veicalati kei na ivakamacala/iulutaga	2 1 0

Tuvatuva	Yavu	Lewena	Tinitini	Vakarau ni Vola	Walewale	Kena Levu
1	1	3	1	2	2	10

Ki

Vurevure ni Taba: <https://museums victoria.com.au>

1. (n.d.).
(n.d.). Retrieved July 20, 2018, from <http://www.numismaticnews.net>
2. (n.d.). Retrieved July 20, 2018, from <https://www.travelonline.com>
3. (n.d.). Retrieved July 20, 2018, from <https://br.viator.com>
4. (n.d.). Retrieved July 20, 2018, from <http://www.sas.com.fj>
5. *DODOMO Fiji Museum Quarterly* . (1984). Suva: Trustees of the Fiji Museum.
6. *Discovering Biodiversity An Educator's Guide to Exploring Nature's Variety*. (2008). Canberra: Print Logistics, Australia.
7. *Gardens Online: Alocasia macrorrhizos* . (2010 - 2018). Retrieved April 03/08/18, 2018, from Plantfinder: <https://www.gardensonline.com.au>
8. *Aroha Taveuni Beach Front Bures*. (2011 - 2017). Retrieved April 03/08/18, 2018, from Aroha Taveuni Limited: <https://www.arohataveuni.com>
9. *Aroha Taveuni Limited* . (2011-2017). Retrieved April 03/08/18, 2018, from Adventure Tours from Taveuni: <https://www.arohataveuni.com>
10. *New Zealand Birds Online*. (2013). Retrieved July 20, 2018, from The digital encyclopaedia of New Zealand birds: <http://nzbirdsonline.org.nz>
11. *Traditional Knowledge and Wisdom: Themes from the Pacific Islands*. (2014). S.E. Graphic Arts. Company Limited.
12. *Fauna and Flora International*. (2017). Retrieved April 03/08/18, 2018, from Global Trees Campaign: <http://www.globaltrees.org/>
13. Anderson, M. (n.d.). *marcanderson photography*. Retrieved June 6, 2018, from Eastern Reef Egret Heron Fiji_00319.jpg: <https://marcanderson.photoshelter.com>
14. Baba, U. N. (2006). *Knowing and Learning: an indigenous Fijian approach*. (W. Tubman, Ed.) Suva, Fiji: Oceania Printers Limited.
15. Booher, J. S. (2012, March). *Matava Eco-Resort*. Retrieved April 08/03/2018, 2018, from Jennifer Steen Booher: <http://jenniferbooher.com>
16. Bulicokocoko, S. T. (1988). *De Da Mani Guilecava - Na I Matai*. Suva: Laikatini Production.
17. Bulicokocoko, S. T. (1988). *Na Salusalu*. Suva, Fiji: Government Printery.
18. Bulicokocoko, S. T. (1990). *De Da Mani Guilecava - Na i Karua*. Suva: Laikatini Production.
19. Bulicokocoko, S. T. (1990). *De Da Mani Guilecava - Na i Katolu*. Suva: Laikatini Production.
20. Coodinator, C. S. (2018, February 6). *CartoGIS Services*. Retrieved July 20, 2018, from College of Asia and the Pacific, The Australian National University: <http://asiapacific.anu.edu.au>

21. Delaibatiki, P. (2006). *Na Noda Vuravura*. Suva, Fiji: Pacific Islanders Printing Company Limited.
22. Delaibatiki, P. (2010). *Na Noda Vuravura 2*. Suva, Fiji: Max Marketing & Publishing Limited.
23. Delaibatiki, P. (2010). *Na Noda Vuravura 3*. Suva, Fiji: Pacific Printery.
24. *Dental Health Services Victoria*. (n.d.). Retrieved April 08/03/18, 2018, from Oral Health for Better Health: <https://www.dhsv.org.au/>
25. Derrick, R. A. (2001). *A History of Fiji*. Suva: Printed and published in the Colony of Fiji at the Government Press.
26. Fiji, W. (2013). *Fiji Fish n Trips*. Retrieved June 06, 2018, from Fish n Trips: <http://www.fijifishntrips.com>
27. Heiderstadt, D. (2018, June 18/08/18). *Trip Savvy*. Retrieved April 03/08/18, 2018, from Enjoying Kava, Fiji's National Drink: <https://www.tripsavvy.com/>
28. *Kanivatonga*. (n.d.). Retrieved April 03/08/18, 2018, from Kaniva News: <http://www.kanivatonga.nz>
29. King, T. (2012). *The Vuci Manual*. (S. Livanalagi, Trans.) Suva, Fiji: Streamline Creative Limited.
30. Maloni, V. A. (2004). *Na Noda Bula Na I Taukei*. Suva: Centerbay Publishers Limited.
31. Nasilivata, S. T. (1988). *De Da Mani Guilecava - Na i Karua*. Suva: Laikatini Production.
32. Nayacakalou, R. R. (2009). *Na Veiliutaki E Viti*. (S. R. Rejieli Racule, Trans.) Suva, Fiji: Lautoka Printery.
33. Plamer, A. B. (2013). Retrieved July 20, 2018, from <https://www.arthurbeaupalmer.com>
34. Qalo, R. R. (2008). *Na Vakasamataki Ni Vakasama*. (S. Qalo, Ed.) Suva: Nu'umasia Publications.
35. Racule, R. V. (2008). *Na Cakau*. Suva, Fiji: Max Marketing and Publishing Limited.
36. Radrodro, A. (1985). *Dui Seva Ga Na Bua Ka Tea*. Suva: Sunrise Publishers, P O Box 208, Suva. A Division of Lotu Pasifika Productions.
37. Raiwalui, A. K. (1992). *Na i Vosavosa VakaViti E So*. Suva: Nation Print Limited.
38. Schutz, A. J. (1985). *Fijian Grammar For Teachers*. Suva, Fiji: Suva Stationery.
39. Schutz, A. J. (1985). *The Fijian Language*. Manufactured in the United States of America.
40. Seruvakula, S. B. (2000). *Bula Vakavanua*. (M. N. Chapman, Ed.) Suva, Fiji: Oceania Printers Limited.
41. Tukana, S. R. (2008). *Na iDrekedreke Mai Na Koro*. Suva: Native Academy Publisher, Suva, Fiji.
42. Tupeni L. Baba, E. L. (2013). *Na Vuku Ni Vanua - Wisdom of The Land* (Vol. 1). Suva: Native Academy Publishers, Institute of Indegenous Studies, Fijian Teachers Association Education House, 68 Knolly Street.
43. Williams, T. (1982). *Fiji and the Fijians* (Vol. 1). Suva, Fiji: Oceania Printers Limited.
44. Wiseman, J. (2018). *Global Breadfruit*. Retrieved April 03/08/18, 2018, from National Tropical Botanical Garden: <http://www.globalbreadfruit.com>

